BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 111.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,
With a commentary by the author' s pupil
PANDIT DIVÂKAR.
EDITED BY
SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus IX.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1906.

सूचीपत्रम् ।

करणस्य वृत्तिः साभासान्तःकरणांशरूपा स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिफलाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा प्रमेति यावन्मोक्षलक्ष्मीनिवासे मोक्षरूपा या लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तस्या निवस्तेऽस्मिन्निति निवासो वासस्थानं तस्मिन्नधिकरणे वसे'र्हलश्चे'ति घञ्, पुरुषे परिपूर्णे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि व्यवहारे विद्यमानेऽविद्यमाने वा फुरति प्रकाशते आत्मस्फुरणे तस्य सर्वदैव समाधिसिद्धिरिति भावः ॥३०॥

इदानीं ब्रह्मणोऽगाधत्वनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मसुखस्य 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिश्रुत्युक्तं वागगोचरत्वं सूचयन्गर्जति ।

पर्यन्त राहितस्य यस्य महती गम्भीरता तादृशी
मग्ना यत्र विभान्ति नो अगणिता ब्रह्माण्डमृत्पिण्डकाः ।
यादृक्तस्य चिदर्णवस्य सुरसो यादृक्स्वरूपं मह-
त्त्वत्कस्मै कथयामि कस्य विषयः को वास्य वक्ता भवेत् ॥३१॥

पर्यन्तैरिति । यस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य पर्यन्तै राहितस्य परितोऽभितोऽन्तैस्तीरै रहितस्य हीनस्यानन्तस्येत्यर्थः, चिदर्णवस्य चिच्चेतना जलस्थानीया तस्या अर्णव उदधिः समुद्रस्तस्य महती बृहती तादृशी तादृग्रूपा गम्भीरताऽगाधता निम्नतेत्यर्थः, अस्ति; कीदृशीत्यत आह मग्ना इति, अगणिता गणना संख्या तस्या अतीता अनन्ता इत्यर्थः, ब्रह्माण्डमृत्पिण्डका ब्रह्माण्डानि जगन्ति तान्येव मृत्पिण्डका मृदो मृत्तिकायाः पिण्डिका अल्पपिण्डा इव यत्र चित्समुद्रे मग्ना बुडिताः सन्त्यो लीना इत्यर्थः, नो विभान्ति न प्रतीता भवन्तीत्यर्थः, तादृशीत्यर्थः, किञ्च तस्योक्तमहत्त्वलक्षणस्य चिदर्णवस्य चैतन्यसमुद्रस्य यादृग्यथा सुरसः सु शोभनो यो रसः सुखमानन्द इति यावद् 'रसो वै स' इतिश्रुतेः, किञ्च

तस्य चिदर्णवस्य स्वरूपमाकारो यादृग्यादृशं महद्बृहदस्ति तच्चित्समुद्रस्य रूपं सुखं च कस्मै श्रोत्रे न कस्मा अपीत्यर्थः, कथयामि वच्मि श्रोतुः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च स चिदर्णवस्य रसः स्वरूपं च कस्य वचनस्य श्रोतुर्वक्तुर्वा विषयो वाच्यः श्रोतव्यश्च भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इति श्रुतेः, 'शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरि'ति च श्रुतेर्वचनस्य श्रोतृवक्त्रोरपि ततः पृथगसत्त्वादिति भावः, किञ्चास्य चिदर्णवस्य स्वरूपरसयोर्वक्ता वाचकः कः को भवेन्न कोपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं स्वरूपस्फुरणजन्यं सुखं तदनुभववतां ब्रह्मादीनां पुरत एव कथनीयमिति सूचयन्गर्जति ।

आख्यास्यामि रमावरस्य पुरतो गौरीवरस्याथवा
शब्दब्रह्ममयीवरस्य पुरतस्त्वमस्य कस्यापि न ।
प्रल्हादप्रवणं प्रकाशपरमं सम्वेदितं संविदा
शान्ते चेतसि यत्कुतूहलमये निर्जिह्ममुज्जृम्भितम् ॥ ३२ ॥

आख्यास्यामीति । अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासः स्वात्मसाक्षात्कारवान्मम मे कुतूहलमये कौतुकयुक्तेऽतः शान्ते निर्वासने चेतसि मनसि यत्प्रत्यक्षं संविदा ज्ञानेन संवेदितं निःसंशयं ज्ञातमत एव निर्जिह्मं निर्गतं निवृत्तं जिह्मं मायाख्यं कपटं यस्यां क्रियायां यथा तथोज्जृम्भितमुत्कृष्टं प्रकाशितमत एव प्रकाशपरमं प्रकाशेन चेतनेन परमं श्रेष्ठं यत्प्रल्हादप्रवणं प्रकृष्ट उत्कृष्टो यो ल्हाद आनन्दस्तस्य जलस्थानीयस्य प्रवणं निम्नस्थानरूपं ब्रह्मसुखं यथा जलस्य निम्नस्थानं समुद्रस्तथा सर्ववैषयिकसुखानामाश्रयरूपत्वाद्ब्रह्मसुखस्य समुद्रत्वमित्यर्थः, त-

इमावरस्य रमाया लक्ष्म्या वरः पतिर्विष्णुस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि निरूपयिष्यामि अथवा किं वा गौरीवरस्य गौर्याः पार्वत्या वरः पतिः शिवस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि कथयिष्यामि, वा किं वा शब्दब्रह्ममयीवरस्य शब्दब्रह्म वेदस्तन्मयी तद्रूपा गायत्री तस्या वरः पतिर्ब्रह्मा तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि अनुभविनामग्रे कथनेनानन्दवृद्धेर्विष्ण्वादीनामात्मसुखस्यानुभवस्य विद्यमानत्वात्तेषामेवाग्र आत्मानुभवसुखवर्णनं युक्तमेवेति भावः, अन्यस्यात्मानुभवहीनस्यात्मनो भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः, कस्यापि पुरुस्य पुरतोऽग्रे न तु नैव कथयिष्यामि आत्मानुभवहीनानामग्र आत्मानुभवसुखे निरूपिते सति तदसहनेन तत्कृतोपहासेन वा स्वास्मिन् तत्कृतेर्ष्यया वेत्यादि बहुविधदुःखकारणेन बहुदुःखसत्त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्मायात्मस्वरूपज्ञानं विनान्यसाधनैः साधितमप्यात्मज्ञानं तत्प्रतिकूलवृत्तिभिर्विनाश्यमानं सत्स्थिरं न जायत इति सूचयन्गर्जति ।

तृष्णाभिर्गलितं क्षमाभिरुदितं प्रज्ञाभिरुन्मीलितं
मोहैरस्तमितं भ्रमैः प्रचलितं द्वन्द्वैश्च दूरं गतम् ।
बोधैरुल्लसितं सुखैर्विलसितं सन्मीलितं संशयैः
स्वं धाम स्फुरितं यदैव मुनिना निर्मायमालोकितम् ॥ ३२ ॥

तृष्णाभिरिति । क्षमाभिः सुखदुःखसहनरूपाभिर्वृत्तिभिः साधिताभिः क्वचित्समय उदितमुत्पन्नमिव प्रतीतं स्वं धाम स्वात्मरूपं तेजस्तत्तृष्णाभिर्विषयभोगकामनारूपवृत्तिभिर्गलितं स्रस्तमिव जायते तत्र प्रज्ञाभिर्विवेकरूपवृत्तिभिरुन्मीलितमज्ञानतिरोधानेन क्वचित्काले व्यक्तमिव जातं ततस्तत्प्रतिकूले-

तस्य चिदर्णवस्य स्वरूपमाकारो यादृग्यादृशं महद्बृहद्-स्ति तच्चित्समुद्रस्य रूपं सुखं च कस्मै श्रोत्रे न कस्मा अपीत्यर्थः, कथयामि वच्मि श्रोतुः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च स चिदर्णवस्य रसः स्वरूपं च कस्य वचनस्य श्रोतुर्वक्तुर्वा विषयो वाच्यः श्रोतव्यश्च भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इति श्रुतेः, 'शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरि'ति च श्रुतेर्वचनस्य श्रोतृवक्त्रोरपि ततः पृथगसत्त्वादिति भावः, किञ्चास्य चिदर्णवस्य स्वरूपरसयोर्वक्ता वाचकः कः को भवेन्न कोपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं स्वरूपस्फुरणजन्यं सुखं तदनुभववतां ब्रह्मादीनां पुरत एव कथनीयमिति सूचयन्गर्जति ।

आख्यास्यामि रमावरस्य पुरतो गौरीवरस्याथवा
शब्दब्रह्ममयीवरस्य पुरतस्त्वमस्य कस्यापि न ।
प्रल्हादप्रवणं प्रकाशपरमं सम्वेदितं संविदा
शान्ते चेतसि यत्कुतूहलमये निर्जिह्ममुज्जृम्भितम् ॥ ३२ ॥

आख्यास्यामीति । अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासः स्वात्मसाक्षात्कारत्वान्मम मे कुतूहलमये कौतुकयुक्तेऽतः शान्ते निर्वासने चेतसि मनसि यत्प्रत्यक्षं संविदा ज्ञानेन संवेदितं निःसंशयं ज्ञातमत एव निर्जिह्मं निर्गतं निवृत्तं जिह्मं मायाख्यं कपटं यस्यां क्रियायां यथा तथोज्जृम्भितमुत्कृष्टं प्रकाशितमत एव प्रकाशपरमं प्रकाशेन चेतनेन परमं श्रेष्ठं यत्प्रल्हादप्रवणं प्रकृष्ट उत्कृष्टो यो ल्हाद आनन्दस्तस्य जलस्थानीयस्य प्रवणं निम्नस्थानरूपं ब्रह्मसुखं यथा जलस्य निम्नस्थानं समुद्रस्तथा सर्ववैषयिकसुखानामाश्रयरूपत्वाद्ब्रह्मसुखस्य समुद्रत्वमित्यर्थः, त-

इमावरस्य रमाया लक्ष्म्या वरः पतिर्विष्णुस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि निरूपयिष्यामि अथवा किंवा गौरीवरस्य गौर्याः पार्वत्या वरः पतिः शिवस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि कथयिष्यामि, वा किं वा शब्दब्रह्ममयीवरस्य शब्दब्रह्म वेदस्तन्मयी तद्रूपा गायत्री तस्या वरः पतिर्ब्रह्मा तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि अनुभविनामग्रे कथनेनानन्दवृद्धेर्विष्ण्वादीनामात्मसुखस्यानुभवस्य विद्यमानत्वात्तेषामेवाग्र आत्मानुभवसुखवर्णनं युक्तमेवेति भावः, अन्यस्यात्मानुभवहीनस्यात्मनो भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः, कस्यापि पुरुस्य पुरतोऽग्रे न तु नैव कथयिष्यामि आत्मानुभवहीनानामग्र आत्मानुभवसुखे निरूपिते सति तदसहनेन तत्कृतोपहासेन वा स्वास्मिन् तत्कृतेर्ष्यया वेत्यादि बहुविधदुःखकारणेन बहुदुःखसत्त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्मायात्मस्वरूपज्ञानं विनान्यसाधनैः साधितमप्यात्मज्ञानं तत्प्रतिकूलवृत्तिभिर्विनाश्यमानं सत्स्थिरं न जायत इति सूचयन्गर्जति ।

तृष्णाभिर्गलितं क्षमाभिरुदितं प्रज्ञाभिरुन्मीलितं
मोहैरस्तमितं भ्रमैः प्रचलितं द्वन्द्वैश्च दूरं गतम् ।
बोधैरुल्लसितं सुखैर्विलसितं सन्मीलितं संशयैः
स्वं धाम स्फुरितं यदैव मुनिना निर्मायमालोकितम् ॥ ३२ ॥

तृष्णाभिरिति । क्षमाभिः सुखदुःखसहनरूपाभिर्वृत्तिभिः साधिताभिः कचित्समय उदितमुत्पन्नमिव प्रतीतं स्वं धाम स्वात्मरूपं तेजस्तत्तृष्णाभिर्विषयभोगग्रामनारूपवृत्तिभिर्गलितं स्वस्तमिव जायते तत्र प्रज्ञाभिर्विवेकरूपवृत्तिभिरुन्मीलितमज्ञानतिरोधानेन कचित्काले व्यक्तमिव जातं ततस्तत्प्रतिकूलै-

मोहैरज्ञानरूपवृत्तिभिर्विषयस्नेहरूपवृत्तिभिर्वाऽस्तमितमस्तं नाशमितं प्राप्तमिव जातं नष्टमित्यर्थः, भ्रमैर्भ्रान्तिरूपाभिर्वृत्तिभिः, प्रचलितं विक्षिप्तमिव प्रतीतं भवति द्वन्द्वैश्च द्वन्द्वानि सुखदुःखाकारवृत्तयस्तैरुत्पन्नैर्दूरं दूरदेशं गतं प्राप्तमिव प्रतीयते दूरीभूतमित्यर्थः, क्वचित्समये बोधैर्ज्ञानरूपवृत्तिभिरुदिताभिरुल्लसितमुत्कृष्टं प्रकाशितमिव प्रतीयते ततश्च सुखैरानन्दाकारवृत्तिभिरुदिताभिर्विलसितं शोभायमानं प्रतीतं भवति क्व चित्समये ततश्च संशयैः सन्देहरूपाभिर्वृत्तिभिरुदिताभिः संमीलितमत्यन्तमाच्छन्नमिव जायते, एतादृशैरनुकूलैः प्रतिकूलैश्चान्तःकरणविकारैरात्मरूपमाविर्भावतिरोभाववत्त्वेन चलायमानं स्थितमिव प्रतीतं भवति तर्हि स्थिरं कदा प्रतीतं स्यात्तत्राह स्वमिति, यदैव यस्मिन्नैव समये मुनिना मननवता पुरुषेण स्वमात्मरूपं धाम ज्योतिश्चैतन्यमित्यर्थः, निर्मायं मायारहितमपवादं कृत्वा मायायास्ततः पृथक् शुद्धरूपमित्यर्थः, आलोकितं साक्षाद्दृष्टं तदैव स्फुरितं प्रकाशितं यथार्थं ज्ञातमित्यर्थः, अन्यदा तु मायाया विद्यमानत्वेन स्वात्मनि प्रतीतेपि तस्याऽयथार्थत्वेन तृष्णादिप्रतिकूलवृत्तिभिराच्छाद्यते क्षमादिवृत्तिभिरनुकूलाभिरुदितमिव भासते तस्य च मायां निषेध्य केवलात्मप्रकाशो जीवब्रह्मैक्यज्ञानरूपो वेदान्तमहावाक्यजन्यो जायते तदा तु मायालये सति तृष्णादिक्षमादिप्रतिकूलानुकूलवृत्तिभिः प्रारब्धशेषेणोदिताभिरपि नात्मप्रकाश आच्छादितो भवतीति भावः ॥ ३२ ॥

इदानीं तदपि यावत्प्रारब्धभोगं जीवन्मुक्तिसुखाविरुद्धं सत्स्वस्मिन्पूर्वमात्माभाने किं कारणमिदानीमात्मभाने च किङ्कारणमिति विचारयन्कारणासिद्धौ सत्यामाश्चर्यवत्सत्तदपि ब्रह्मणि लीनं भवतीत्याशयेन गर्जति ।

पूर्वं नाम किमन्तरं समभवद्यन्नेदमालोकितं
किं वा कारणमस्ति जातमधुना येनेदमालोक्यते ।
इत्थं विस्मयवन्मनो हि विदुषां विज्ञाननिद्राघने
तत्रानन्दवने मुनीन्द्रसदने लीनं परब्रह्मणि ॥३४॥

पूर्वमिति । यद्यतः कारणादिदं प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहितमात्मरूपं नालोकितं न दृष्टं तत्तादृशं पूर्वमादौ नाम प्रसिद्धमन्तरं भेदोऽस्यास्तीति अन्तरं मत्तो भिन्नमात्माभाने कारणमित्यर्थः, किं समभवत्किंरूपमभून्न किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्यात्मतो भिन्नसत्ताकत्वाभावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदाभानत्वाच्च न किमप्यज्ञानादिकमात्माभाने कारणं सम्भाव्यत इति भावः, किञ्चाधुनेदानीमपि येन कारणेनेदं प्रत्यक्षमात्मस्वरूपमालोक्यते साक्षादनुभूयते तत्तादृशं कारणं निमित्तञ्जातमुत्पन्नं किम्वा किञ्चास्ति विद्यते न किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्येव ज्ञानस्यापि स्वात्मतः पृथक्सत्त्वाभावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा भानस्वरूपत्वे सति ज्ञानानपेक्षत्वाच्च न किमपि ज्ञानादिकमात्मभाने कारणं सम्भाव्यत इति भावः, इत्थमेतादृशमात्मभानाभानकारणासम्भवे सत्यपि आत्मभानाभानरूपकार्यप्रतीतौ सत्यामित्यर्थः, विस्मयवदाश्चर्ययुक्तं सद्धिलोकप्रत्यक्षं प्रारब्धभोगव्यापारानुमेयं विदुषां ज्ञानिनां मनश्चित्तं विज्ञाननिद्राघने विगतं ज्ञानं जगद्विषयो बोधो यस्मात्तद्विज्ञानं तद्रूपा या निद्रा सुषुप्तिः सामान्यचैतन्यरूपात्र विज्ञाननिद्रा ग्राह्या'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी'ति भगवदुक्तेस्तया चेतनया घने निविडेऽत एवानन्दवन आनन्दानां जगद्गतसर्वसुखानां वनमरण्यमिव तस्मिन्, यद्वा स-

र्विषयजन्यसुखाश्रयत्वाद्ब्रह्मसुखस्फुरणमेव वनं सम्भजनमित्यर्थः, सम्भजनार्थवनधातुप्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्येति भावः, अत एव मुनीन्द्रसदने मुनयः प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभूमिस्थास्तेषां इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिस्थास्तेषां वासस्थानत्वात्सदने मन्दिरे तत्रोक्तलक्षणे परब्रह्मणि परं कार्यकारणातीतं यद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्मिल्लीनं नष्टं भवति प्रारब्धभोगक्षये सति ज्ञानिमनः स्वयमेव नश्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

इदानीं स्वस्यात्मज्ञानेन कृतकृत्यतां प्रदर्शयन्गर्जति ।

शुद्धे बोधे स्फुरति परितः क्षालिता वासनाङ्काः
क्षीणं चित्तं विरतिरुदिता कर्मपाशा विशीर्णाः ।
भग्नो भेदः सुखमधिगतं कल्पना दूरमुक्ता
दृष्टे तत्त्वे करबदरवन्नास्ति कर्त्तव्यशेषः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे ज्ञानिगजगर्जनं सप्तचत्वारिंशम ॥४७॥

शुद्ध इति। शुद्धे बोध्यरूपविषयतदुपादानभूताज्ञानाभ्यां रहिते बोधे ज्ञानरूप आत्मनि स्फुरति भासमाने सति तत्स्फुरणेनैव तत्त्वे जीवेश्वरजगदारोपाधिष्ठानत्वेन स्वतोऽनारोपित आत्मन्येव सच्चिदानन्दानन्तब्रह्मलक्षणानुभवेन ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि करबदरवत्करे हस्ते बदरं यथा साक्षाद्दृश्यते तद्वत्साक्षाद्दृष्टेऽनुभूते सति मम कर्त्तव्यशेषः कर्त्तव्यस्य कार्यस्य शेषोऽवशेषो नास्ति न विद्यतेऽवशिष्टं कार्यं नास्ति प्राप्तप्राप्यत्वादिति भावः, तमेव कर्त्तव्यतानवशेषं दर्शयति क्षालिता इत्यादिना, वासनाङ्का विषयाणां मिथ्यात्वे ज्ञाते सति तेषां वासना इच्छा एवाङ्काश्चिह्नानि क्षालिता धौता अतो वासना-

लयसाधनकर्त्तव्यताभावो मय्यस्तीति भावः, किञ्च चित्तं चेतः क्षीणं नष्टं बाधितमनुभूतमित्यर्थः, अतो मनोनाशे योगादिकर्त्तव्यताभावो मयि ज्ञेय इति भावः, किञ्च विरतिर्विगता निवृत्ता रतिः प्रीतिर्यस्याः सा विरतिर्विरसता वैराग्यमित्यर्थः, उदितोत्पन्नाऽतो वैराग्यकर्त्तव्यशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च कर्मपाशाः कर्मरूपाः पाशसादृश्यात्पाशा इव बन्धनानि विशीर्णास्त्रुटिता अतः कर्मपाशनिवर्त्तकसंन्यासादिकर्त्तव्यशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च भेदो द्वयो भग्नो नष्टोऽतो द्वैतनिरासक्रियाशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च ननु सुखोपभोगाय किंचित्कर्त्तव्यशेषोस्त्विति चेन्नेत्याह सुखमिति, सुखं सर्वसुखानां ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात्तत्सुखाश्रयभूतं ब्रह्मसुखमधिगतं प्राप्तमतः सर्वसुखसाधनकर्त्तव्यताशेषोपि मयि नास्तीति भावः, ननु कल्पनानिवृत्तये तु किंचित्कर्त्तव्यतास्तु तत्राह कल्पनेति कल्पनाऽऽत्मन्यनात्मारोपबुद्धि र्दूरमुक्ता दूरदेशे मुक्ता त्यक्ताऽतस्तत्कर्त्तव्यतापि मयि नास्तीति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ ज्ञानिगजगर्जनार्थप्रकाशः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

अथ नरहरिषट्कम् ।

एवं ज्ञानिगजगर्जनं निरूप्येदानीं स्वगुरुनरहरिमहत्त्वख्यापनाय नरहरिषट्काख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ नरहरिषट्कम् ।

अथेति । अथ ज्ञानिगजगर्जननिरूपणानन्तरं नरहरिषट्कं नरहरेः संबन्धि षट्कं षण्णां श्लोकानां समूहः षट्कं नरहरिलीलानिरूपकं षट्कनामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, त-

आदौ नरहरिनाममात्रेण केवलं हिरण्यकशिपोर्वधो न स्यादिति नरहरिरूपं धृत्वा हिरण्यकशिपोर्वधः कर्त्तव्य इत्याशयेन समष्टिव्यष्टिचित्ताधिष्ठातारं श्रीवासुदेवं ब्रह्मा प्रार्थयते ।

नाम्नैव नो नरहरेर्हि विदीर्यतेऽसौ
दुष्टो हिरण्यकशिपुर्नितरां बलिष्ठः ।
तस्मात्त्वया नृहरिरूपधरेण चित्त
मोहो हिरण्यकशिपुस्तु विदारणीयः ॥ १ ॥

नाम्नैवेति । हे चित्त हे चित्ताधिष्ठातर्वासुदेव अधर्मरतत्वाद्दुष्टः पापी हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो नितरामतिशयेन बलिष्ठो बलवानस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, हि यतः कारणान्नरहरेर्नरश्चासौ हरिश्च नरहरिर्नरहरिरूपवान्भवांस्तस्य ते नाम्नैव नरहरिरिति नाममात्रेण केवलमसौ हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नो विदीर्यते न विनाश्यतेऽत इति योज्यं, यत एवं तस्मान्नृहरिरूपधरेण ना चासौ हरिश्च नृहरिर्नृसिंहः स एव रूपमाकृतिस्तस्य धरं धारकं तेन त्वया भवता मोहयति स्वमायाबलपराक्रमै रणे देवानिति मोहो मोहको हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो विदारणीयस्तु भेदनीय एव तं घातयित्वा स्वभक्ता देवा रक्षणीया इत्याशय इति लौकिकार्थः । प्रकृतार्थे तु मुमुक्षोः केवलं ब्रह्माऽहमस्मीति वाङ्मात्रेणाज्ञाननाशो न स्यादिति स्वस्मिन्ब्रह्मत्वसंपादनेनैव तद्विनाशः स्यादिति स्वगुरुनरहरिरूपं धृत्वैवाज्ञानं विनाशयेत्येवं स्वचित्तं प्रार्थयति नाम्नैवेति, हे चित्त हे चेतो दुष्टः स्ववशं प्राप्तस्यातीवदुःखदत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तनिर्विकारस्वभावे प्रत्यगात्मनि अनित्याशुद्धाज्ञानबद्धविकारस्वभावोत्पादकत्वाच्चापि च स-

र्वदोषकारणत्वाच्च दोषरूप एव हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं पञ्चभूतसत्त्वगुणांशकार्यभूतमन्तःकरणद्रव्यं कशिपुरिव निद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तस्तदाश्रयेणैव तत्प्रतीतेः स मोहः, यद्वा हिरण्यपदेन प्रकाशबहुलं प्रत्यक्चैतन्यमेवात्र ग्राह्यं तस्यैव सर्वारोपाधिष्ठानत्वात्तत्कशिपुरिव निद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तो मोह इत्यर्थः, आत्मन्येवाऽस्थित्वाऽऽत्मविस्मृतिरूपनिद्रामनुभवितेत्यर्थः, नितरामत्यन्तं बलिष्ठः प्रबलोऽस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, नरहरेर्नरश्च जीवोऽसौ हरिश्चात्मा व्यवहारदृष्ट्या बुद्ध्याद्युपाधिमत्त्वेन प्रतीयमानत्वाज्जीवत्वं पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मत्वेन सर्वद्वैतहरणशीलत्वेन च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं श्रीगुरौ लक्ष्यीकृत्य नरहरिनाम्ना स्वगुरुरत्र विवक्षितस्तद्द्वारा च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मग्राह्यं तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपगुरोर्नाम्नैव केवलं नाममात्रेणैव स्वस्मिन्परोक्षज्ञानपूर्वं ब्रह्माहमस्मीत्याकारेण ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मवाचकेन नरहरिरिति कल्पितनाममात्रेणेत्यर्थः, असौ मोहो नो विदीर्य्यते न विनाश्यतेऽतो बलिष्ठ इति योज्यं, तस्मात्कारणान्नृहरिरूपधरेण ना जीवो हरिः सर्वद्वैतहरणशीलः परमात्मा तयोर्जीवपरमात्मनो रूपमुभयत्र भागत्यागलक्षणया लक्षितमखण्डैकचिन्मात्रस्वरूपं तस्य धरं धारकं तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्वगुरुरूपग्रहणवता त्वया भवता हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं सत्त्वगुणकार्यत्वादन्तःकरणं स्वयंप्रकाशरूपं तदाधारभूतं प्रत्यक्चैतन्यं वा कशिपुवत्स्वात्मविस्मृतिरूपनिद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तो मोहोऽज्ञानं विदारणीयो विनाशितव्य एव ब्रह्माभिन्नस्वात्मसाक्षात्कारेणैवाज्ञाननाशः स्यान्न तु ब्रह्माहमस्मीत्युच्चारमात्रेणेति भावः ॥ १ ॥

ननु को दोषो हिरण्यकशिपोरस्ति यं निमित्तीकृत्य नरहरिणा नाशं प्रापित इत्याशङ्क्याह ।

इन्द्रस्य राज्यमपि सम्प्रतिलभ्य लुब्ध-
स्तृष्णामयो निजरिपुर्न जगाम तृप्तिम् ।
अस्याधुना प्रलय एव हितं ममेति
प्रज्ञात्मना नृहरिणा प्रलयं प्रणीतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्येति । लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतु स्तृष्णामयस्तृष्णाभिर्वाञ्छाभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजस्य स्वीयस्येन्द्रस्य प्रह्लादस्य वा रिपुः शत्रुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्य इन्द्रस्य शक्रस्य राज्यं पदं संप्रतिलभ्य संप्राप्यापि तृप्तिमलंबुद्धिं न जगाम न प्राप इति हेतोरस्य हिरण्यकशिपोः प्रलय एव नाश एव मम मे चित्ताधिष्ठातुर्वासुदेवस्य हितं स्वभक्तसुखकारणत्वादिष्टमस्तीत्येवं विचार्येति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा बुद्धिरेवात्मा शरीरं यस्य स तथोक्त स्तेन ज्ञानस्वरूपेणेत्यर्थः, नृहरिणा वासुदेवेनासौ हिरण्यकशिपुः प्रलयं नाशं प्रणीतः प्रापित इन्द्रपदप्राप्तावपि तृप्त्यभावेन सर्वजगज्जयोद्योगमालक्ष्य तेनैव दोषेण हिरण्यकशिपुर्घातित इति भाव इति लौकिकार्थः । प्रकृतेऽर्थे तु मुमुक्षुणा मोहशत्रुघाते कुतः प्रवर्त्तितव्यं को वा दोषस्तस्मिन्नित्याशङ्क्य स्वगुरुनरहरिचरितवर्णनमिषेणैव वधे निमित्तभूतमज्ञाने दोषं दर्शयतीन्द्रस्येति । हे शिष्य लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णा आशास्ताभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजः स्वीयो रिपुः शत्रुरात्मन आवरकतया स्वरिपुत्वमज्ञानस्य स्वस्यास स्वानन्दत्वादिस्वभावानावृणोदिति भावः, प्रोक्तदोषवान्मोह इन्द्रस्येदंतया सर्वदृश्यं पश्यतीति दक्षिणा-

क्षिस्थितः सञ्जगदुद्दृष्टृत्ववान्पुरुष इन्द्रस्तस्येन्धति प्रकाशय-ति जगदितीन्द्रशब्दवाच्यस्यैवात्मन इन्द्र इति परोक्षतया श्रु-तिप्रोक्तस्यात्मन इति भावः, तथा च श्रुतिः 'इन्धो ह वै नामैष-योयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध ँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष' इति, यद्वेदमिति साक्षादव्यवधानेन सामान्यरूपेण प्रकाशयतीतीदन्द्रशब्दवा-च्यस्यात्मन एव परोक्षतयेन्द्र इति नाम्नो मे आत्मस्वरूपस्य तथा च श्रुतिः–स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नामैतमिदन्द्र ँ सन्तमिन्द्र इत्याच-क्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति, अस्मिन्नर्थे जीवब्र-ह्मैक्यस्फुरणरूपश्चिन्मात्र एवेन्द्रपदेन ग्राह्यः, तस्य तादृशस्य मे राज्यं पदमात्मत्वमित्यर्थः, संप्रतिलभ्य समाध्यादौ प्राप्यापि तृप्तिं सन्तोषं निरङ्कुशां तृप्तिमित्यर्थः, न जगाम न प्राप इति हेतो-रधुनेदानीमस्य मोहस्य प्रलय एव नाश एव ममात्मस्वरू-पस्य स्वस्मिन्ब्रह्मत्वस्फुरणहेतुत्वाद्धितमिष्टं भवतीत्येवं निश्चितेति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा प्रज्ञानं ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, अत एव नृहरिणा लोकदृष्ट्या ना पुरुषो जीव इत्यर्थः, परमार्थदृशा 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैत-हरणशीलं ब्रह्म, एवमुभयरूपेण मयाऽसौ मोहरूपः शत्रुः प्र-लयं नाशं प्रणीतः प्रापितोऽतोन्येषां मुमुक्षूणामपि मोहनाशं विना स्वात्मसुखप्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं हिरण्यकशिपुवक्षो वज्राद्यायुधाभेद्यमपि नरहरिन-खैर्विदारितमिति श्रीनरहरिनखस्य दार्ढ्यवर्णनमुखेन नरहरिं प्रस्तौति ।

वक्षो हिरण्यकशिपोः किल वज्रसारं

शस्त्राणि तत्र सकलान्यपि कुण्ठितानि ।
तादृक्पुनस्तत्र नखैर्नृहरे विदीर्ण-
मत्यद्भुतो भवत एष नखप्रभावः ॥ ३ ॥

वक्ष इति । हे शिष्य हिरण्यकशिपोर्हिरण्यकशिपुनाम्नो दैत्यस्य वक्ष उरो वज्रसारं वज्रस्य कुलिशस्य सारं दार्ढ्यं तदिव सारं दार्ढ्यं यस्य तत्तादृशं स्थितं किल इति निश्चये, कुत एतज्ज्ञातं तत्राह शस्त्राणीति, शस्त्राणि वज्राद्यायुधानि सकलानि समस्तानि अपि तत्र हिरण्यकशिपुवक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽसमर्थानि जातानि अतो वज्रादपि तत्र दार्ढ्यमधिकमिति निश्चेतव्यं हे नृहरे हे नरसिंह तादृक्तादृशदार्ढ्यवद्धिरण्यकशिपोर्वक्षःस्थलं तत्र ते नखैः कररुहैर्विदीर्णं विदारितमत एष हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारणरूपो भवतस्तत्र नखप्रभावो नखानां कररुहाणां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽत्याश्चर्यरूपोऽस्ति सर्वशस्त्रेभ्योपि त्वन्नखसामर्थ्यमधिकमिति भाव इति लौकिकार्थः । परमार्थे तु स्वगुरुं नरहरिनामानं मोहनिवर्त्तकतद्वाक्यप्रशंसामिषेण प्रस्तौति वक्ष इति । हे नृहरे हिरण्यकशिपोर्हिरण्यं सुवर्णं तद्वत्तेजोमयत्वात्प्रकाशबहुलमन्तःकरणं कशिपुवत्स्वरूपाविस्मृतिरूपनिद्रासाधनं यस्य तस्य मोहस्य वक्षः सदद्वैतानृतद्वैतयोरन्योन्यारोपरूपं मोहजीवनहेतुत्वाद्वक्षःस्थलं तद्वज्रसारं वज्रादपि दृढं किल, एवं निश्चय एव कुत इत्यत आह शस्त्राणीति, शंसन्ति हितमुपदिशन्तीति शस्त्राणि शास्त्राणीत्यर्थः, सकलानि समस्तानि तत्रोक्तलक्षणे सत्यानृताद्वैतद्वैतैक्यरूपे वक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽसमर्थानि जातानि अत इति योज्यं, हे नृहरे ना जीवो व्यवहारदृष्ट्या सन्नपि परमार्थदृशा हरे सर्वद्वैतह-

रणशील हे अद्वैतरूप गुरो तादृगपि सर्वशास्त्रवाक्यैरभेद्यमपि तत्र ते नखैर्न विद्यन्ते खानि असत्पदार्थास्तात्पर्यभूता येषु बोधकवाक्येषु तानि सदद्वैतात्ममात्रविषयकानि वाक्यानि तैः पुनः पुनर्वारं वारं दार्ढ्यायेति यावद् विदीर्णं विदारितं विविच्य प्रदर्शितमिति भावः, अत एव सदद्वैतानृतद्वैतान्योन्यारोपलक्षणवक्षोभेदनरूपो भवतस्तत्र नखप्रभावो नखानां केवलसन्मात्रबोधकवाक्यानां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽस्याश्चर्यरूपोऽस्ति ॥ ३ ॥

ननु नृहरिणा हिरण्यकशिपुः कथं घातितस्तेन च किं फलं सिद्धं तादृग्लीलया च कस्य महिमा संवर्धित इत्याशङ्क्य तत्सर्वं क्रमेण दर्शयति ।

अध्यात्मदृष्टि हृदयं हृदयाग्रसंस्थं
तेजोमयोऽरिमनयन्नृहरिस्तमस्तम् ।
कष्टं समस्तमपि नष्टदशां प्रयातं
प्रह्लाद एव परमं महिमानमाप ॥ ४ ॥

अध्यात्मेति । हे शिष्य अध्यात्मदृष्टि आत्मानं प्रत्यक्षमधि अधिष्ठाय स्थितं तदध्यात्ममहङ्कारादि सर्वं जगत्तद्दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिर्ज्ञानमस्मिन्नस्तीति तत्तथोक्तं समस्तज्ञानकरणमित्यर्थः, एतादृशं नरहरेर्हृदयं चित्तस्थानोपलक्षितमुदरवक्षसोर्मध्यमस्ति, किञ्च तेजोमयो वह्निज्वालाप्रचुरो नृहरिर्नरसिंहो हृदयाग्रसंस्थं हृदयस्योदरवक्षसोर्मध्यदेशस्याग्रे पुरतः संस्थं स्थापितं तं पूर्वोक्तं हिरण्यकशिपुनामानमरिं शत्रुमस्तं नाशमनयत्प्रापयत्तन्नाशेन किं फलं सिद्धमित्यत आह कष्टमिति, समस्तमपि समस्तजगतः सम्बन्धित्वात्समस्तं सकलं कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशावस्थां प्रयातं प्राप्तं ततोपि किमित्यत आह प्रह्लाद इति, तस्य हि-

रण्यकशिपोर्वधेन समस्तजगतो दुःखे नष्टे सति प्रह्लाद एव हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादनामैव परममुत्कृष्टं महिमानं सर्वसुरासुरपूज्यत्वमाप प्राप्तवानिति लौकिकार्थः। परमार्थे तु ननु जीवब्रह्मैक्याखण्डरसरूपेण गुरुणा कथं मोहनिरासः कृतस्तेन च किं फलं प्राप्तं ततश्च कस्य वृद्धिर्जातेत्याशङ्क्य तत्सर्वं क्रमेण दर्शयति अध्यात्मेति, अध्यात्मदृष्टि आत्मानं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानमधिश्रित्येत्यध्यात्ममात्मविषयकं यद्दृष्टिर्ज्ञानं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'ति श्रुतेस्तदेव हृदयं हृत्सर्वद्वैतहरणशीलमद्वैतात्मरूपं तदयनं प्रकाशयतीति हृदयं जीवब्रह्मैक्यविषयकं ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकाहंब्रह्मेति प्रमारूपमस्तीति ज्ञेयं, किञ्च तेजोमयस्तेजः सर्वजगत्प्रकाशकत्वेन स्वयंप्रकाशमानत्वाच्चैतन्यं तद्रूपो नृहरिर्व्यवहारदृष्ट्या ना जीवः परमार्थदृशा 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतब्रह्मस्वरूपः श्रीगुरुरित्यर्थः, हृदयाग्रसंस्थमध्यात्मज्ञानरूपहृदयस्याग्रे सम्यक्स्थितं कृत्वा प्रकाशये तम इव तं मोहनामानमरिं शत्रुं स्वस्यासङ्गत्वादिगुणावरकत्वादरिस्त्वं मोहस्येति ज्ञेयम्, अस्तं कालत्रयेऽप्यसत्त्वरूपं नाशमनयत्प्रापितवान्, ननु मोहनाशेन किं फलं सिद्धमित्याशङ्क्यानिष्टनाशप्राप्तिरूपं यत्सिद्धं तद्दर्शयति कष्टमिति, समस्तमपि सर्वमपि कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशरूपा या दशाऽवस्था तां प्रयातं प्राप्तमित्यनिष्टनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं सिद्धमिति दर्शितं, किञ्च प्रह्लाद एव प्रकृष्टो ह्लाद आनन्दो विद्यानन्द एव केवलं महिमानं परममुत्कृष्टं महिमानमपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वमाप प्राप मोहविनाशे सति तापत्रयनिवृत्तिर्विद्यानन्दस्यापि विद्योपाधिनिवृत्तौ ब्रह्मानन्दत्वप्राप्तिश्चेति द्विविधमपि फलं सम्पन्नमिति भावः ॥ ४ ॥

ननु हिरण्यकशिपुनान्तर्बहिर्देशे दिवारात्रौ च काले सजलनिर्जलवस्तुभिश्च करणैर्नरैः पशुभिश्च कर्तृभिर्मृत्युर्मे माभूदिति ब्रह्मणो वरः प्राप्त इति श्रूयते तत्कथं तस्य मृत्युर्नृहरेः सम्भाव्यस्तत्राह ।

नान्तस्तु नापि च बहिर्न दिवा न रात्रौ
नार्द्रेण शुष्कवपुषा च न मार्यते यः ।
नायं नरेण न मृगेण निपातनीय-
स्तादृग्रिपुं नरहरिर्हतवान्विचित्रम् ॥ ५ ॥

नान्त इति । यो हिरण्यकशिपुर्ब्रह्मणो वरलाभादन्तर्गृहाद्यन्तर्देशे न मार्यते न विनाश्यते तुपदेनान्यशत्रुवधादस्य वधो दुर्घट इति सूचितम्, अपि च पुनश्च बहिर्बाह्यदेशे न मार्यते न विनाश्यते, किञ्च दिवा दिवसे न मार्यते न विनाश्यते, रात्रौ निशि च नमार्यते न विनाश्यते, किञ्चाऽऽर्द्रेण सरसेनायुधादिना न मार्यते न विनाश्यते, शुष्कवपुषा च शुष्कं रूक्षं वपुराकारो यस्य तथाविधेनाप्यायुधेन न मार्यते न विनाश्यते, किञ्चायं हिरण्यकशिपुर्नरेण मनुष्यादिब्रह्मान्तोपलक्षितशरीरवता कर्त्रा न निपातनीयो न मारणीयः, किञ्च मृगेण मृगोपलक्षितपशुशरीरवता वराहेण वा न निपातनीयो न विनाश्योऽस्ति अतो नरहरिर्नरो मनुष्यः सचासौ हरिश्च सिंह उभयविधशरीरोपलक्षितो भूत्वेत्यर्थः, तादृग्रिपुं तादृगुक्तलक्षणवान्यो रिपुः शत्रुस्तं हतवान्विनाशितवानिति नरहरेः कर्म विचित्रमद्भुतमस्तीति लौकिकार्थः । परमार्थस्तु ननु नरहरिरूपेण लोकदृष्ट्या मनुष्यरूपेण पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मरूपेणेत्युभयविधरूपेण गुरुणा कुतो मोहो निपातितः कुतश्च केवलब्रह्मरूपेण

केवलजीवरूपेण वा न निरस्त इत्याशङ्क्य तादृशरूपेणैव सविनाशयितुं शक्यः केवलजीवस्य तदधीनत्वात्केवलब्रह्मणश्च तद्विरोधाभावात्किञ्च केवलस्यात्मतत्त्वस्य निर्विकारत्वेन कर्तृत्वाद्यभावाच्चेति परिहरति नान्तरिति, यो मोहः सोऽन्तरन्तर्देशे धारणाध्यानसमाध्युपायैर्न मार्यते न विनाश्यते धारणादीनां मोहकार्यत्वान्मोहनाशस्यान्योपायैर्दुर्घटत्वं सूचितं तुपदेन, अपि च पुनरपि यो मोहो बहिर्बहिर्देशे स्वस्ववर्णाश्रमकर्माचरणैः स न विनाश्यते 'न कर्मणे'त्यादिश्रुतेस्तेषामपि तत्कार्यत्वादिति भावः, किञ्च दिवा केवललोकव्यवहारलक्षणेन दिवसेन न मार्यते न विनाश्यते स मोहो रात्रौ केवललोकव्यवहारोपसंहृतिलक्षणायां समाधिरूपायां रात्रौ स न मार्यते न विनाश्यते ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' ॥

इतिस्मृत्युक्तौ दिवारात्रिशब्दाभ्यां व्यवहारसमाधी ग्राह्यौ तयोरपि मोहनाशहेतुत्वं नास्तीति भावः, किञ्चार्द्रेण केवलप्रेमलक्षणेनोपासनेन न मार्यते न विनाश्यते शुष्कवपुषा च शुष्कं प्रेमरसहीनं वपुः स्वरूपं यस्य तेन केवलशुष्कज्ञानेनेत्यर्थः, न मार्यते न विनाश्यते केवलप्रेम्णा मोहं निवर्तयितुं न शक्यते तस्य च तत्कार्यत्वाविशेषान्मोहनिवर्त्तकज्ञानाभावाच्च प्रेमहीनशुष्कज्ञानस्य तु विषयभोगेषु प्रेमवत्त्वेन दार्ढ्याभावान्न तादृशज्ञानस्यापि मोहनिवर्त्तकत्वमत उभयसंयोगेनैव मोहनिवृत्तिः स्यान्नैकैकेनेति भावः, किञ्चायं मोहाख्यः शत्रुर्नरेण न राति आदत्ते विषयानिति नरः केवलवैराग्यवान्तेन जीवेन न निपातनीयो न विनाशनीयः प्रारब्धभोगशेषे सति केवलवैराग्ये विक्षेपस्या-

वश्यम्भावित्वान्न केवलवैराग्ये मोहनिवर्तकता सम्भवतीति भावः, किञ्च मृगेण मृगयति विषयानिति मृगो विषयासक्तस्तेन जीवेनापि अयं मोहरूपः शत्रुर्न निपातनीयो न विनाशयितुं शक्यः केवलविषयासक्तस्य विक्षेपादिबहुदोषवत्त्वात्तस्य च तत्कार्यत्वाच्च तादृशजीवस्यापि न मोहविनाशे सामर्थ्यमिति भावः, अतो नरहरिर्लोकदृष्ट्या व्यवहारवत्त्वेन नरो जीवः परमार्थदृशा तु 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेः सर्वद्वैतहरणशीलत्वाद्धरिश्च ब्रह्मेत्येवमुभयरूपो भूत्वेत्यध्याहार्यं, नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो भूत्वोभयरूपे च ध्यानादीनां कर्मादीनां सत्त्वाद्व्यवहारसमाध्योर्भक्तिज्ञानयोश्च जीवब्रह्मभावयोश्चापि विद्यमानत्वात्तः तादृग्रिपुं तादृग्दुर्घटमरणवन्तमपि शत्रुं मोहं हतवान्विनाशितवानित्येवं प्रकारं नरहरेः कर्म विचित्रमत्यद्भुतमस्ति ॥ ५ ॥

ननु नरहरेः सर्वत्र विद्यमानत्वे सति पाषाणस्तम्भादेव कुतो व्यक्तिः प्रदर्शितेत्यत आह ।

सर्वत्रैव सदा स्थितो नरहरिर्यत्स्थावरे जङ्गमे
दैवाद्व्यक्तिमुपागतः पुनरसौ पाषाणपिण्डेपि यत् ।
नास्तित्वं गमितो हिरण्यकशिपुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयः
तत्सर्वं किल कौतुकं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रैवेति । नरहरिर्नरसिंह ईश्वरत्वा'दाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि'त्यादिश्रुतिभ्यः सर्वत्र सर्वेषु जगद्गतपदार्थेषु सर्वदा सर्वकालं स्थितस्तिष्ठत्येव यत्तत्सत्यमिति शेषः, तर्हि पाषाणस्तम्भ एव कुत आविर्भूतस्तत्राह दैवादिति, पु-

नरेत्रं सत्यपि तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृगिन्द्रराज्यलाभेपि सन्तोषमप्राप्तोऽत एव प्रपञ्चस्य संसारस्यैवाश्रयः संबन्धो विद्यतेऽस्य तथाविधः सन्नत एव नास्तित्वं प्रपञ्चव्यतिरिक्त ईश्वरो नास्ति तद्व्यापको न विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः प्राप्तः प्रपञ्चसुखलाभेन तद्व्यतिरिक्तं ब्रह्मसुखं नास्तीति निश्चयवानित्यर्थः, यद्यतः कारणादतो दैवात्सोपाधित्वेन स्वादृष्टकर्मतो हेतोर्हिरण्यकशिपुर्दैवाद्वा पाषाणपिण्डेपि पाषाणस्याश्मनः पिण्डो विग्रहः स्तम्भ इत्यर्थः, तस्मिन्नपि तस्मिन्नेव, अपिशब्दात्सचेतनेषु तु व्यक्तिः प्रसिद्धैवेति जडेपि तदाविर्भावेन सर्वत्र सर्वदाविर्भावः सूचितः, व्यक्ति प्रकटतामुपसमीपे एव हिरण्यकशिपोरागतः प्राप्तः, तत्सर्वं समस्तं चरितं निजजनप्रह्लादहेतोर्निजः स्वीयो यो जनः पुरुषः स्वभक्तजन इत्यर्थः, एवंभूतो यः प्रह्लादः प्रह्लादनामा हिरण्यकशिपोरेव पुत्रः स एव हेतुर्निमित्तं तस्मात्कृतमाचरितमिति लौकिकार्थः। परमार्थे तु ननु व्यवहारदृष्ट्या पुरुषस्य परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मरूपस्य सर्वकारणत्वात्सर्वत्र व्याप्तौ सत्यां मोहांशरूपवृत्तिविशेषभूतायां ब्रह्माहमस्मीति वृत्तावेव कुतोभिव्यक्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्यानन्दहेतुतयेति दर्शयन्नाह सर्वत्रेति, नरहरिर्व्यवहारदृष्ट्या नरो जीवः परमार्थदृष्ट्या हरिः परमात्मेत्युभयरूप आत्मा सर्वत्र सर्ववृत्तिषु सामान्यरूपेण सदा सर्वकालं स्थित एव तिष्ठत्येव यदेवमुच्यते तत्सत्यं तर्हि कुतो ब्रह्माहमस्मीति वृत्तावेवाभिव्यक्तिर्भवतीत्युच्यते तत्राह दैवादिति, यद्यस्मात्कारणाद्धिरण्यकशिपुर्हिरण्यमिव प्रकाशबहुलमन्तःकरणं सत्त्वगुणकार्यभूतं कशिपुरिवात्मविस्मृतिरूपनिद्रासामग्रीव यस्य स तथोक्तो मोहः स नास्तित्वं स्वस्माज्जगतश्चान्यद्वस्तु न वि-

द्यते यस्य मोहस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः प्राप्तः मन्गमशब्दा-स्तारकादित्वादितच् तत्र हेतुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्यथा प्रप-ञ्चातीतात्मप्रतीतिर्न स्यात्तथा प्रपञ्चस्य संसारस्याश्रय सेवनं यस्य स तथोक्तः पुनः सामान्यरूपेण सर्वत्र सदा विद्यमानत्वेऽपि असौ व्यवहारपरमार्थदृशोर्नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो दैवाच्छ्रव-णादिजनितादृष्टसंस्कारात्पाषाणपिण्डेऽपि पाषाणसदृशस्यात्यन्त-जडस्य मोहस्येत्यर्थः, पिण्डोऽवयवविशेषो ब्रह्माहमस्मीति सा-क्षात्काररूपवृत्तिविशेषस्तस्मिन्नेव व्यक्तिं प्रत्यक्षतामुपागतः प्राप्तः, तत्सर्वं समस्तं चरितं कौतुकमाश्चर्यरूपं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतं निजात्स्वस्माज्जनं जन्म यस्य स तथाविधो यः प्रह्लादः प्रकृष्टो ह्लादः सुखं विद्यानन्द इति यावत्, यद्वा निजं स्वीयं जनं जन्म-यस्मात्स ब्रह्मानन्दाविर्भावकारणभूतो विद्यानन्दः स एव हेतु-र्निमित्तं स्यात्कृतमाचरितं किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यमानन्द-व्यक्त्याधिक्यपूर्वकमात्माभिव्यज्यते प्रमारूपवृत्तौ, इतरासु तु सच्चिन्मात्ररूपेणेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधनपूर्वमेतत्पाठे फलमाह ।

जित्वेन्द्रियरिपुषट्कं हृदि गायति वारषट्कं चेत् ।
एतन्नरहरिषट्कं विकारषट्कं निवारयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे नरहरिषट्कमष्टाचत्वारिंशम् ॥ ४८ ॥

जित्वेति । हे शिष्य इन्द्रियरिपुषट्कमिन्द्रियाणां श्रोत्रादिका-नां मनःसहितानां रिपूणां षण्णां समूह इन्द्रियरिपुषट्कं जि-त्वा नियम्यैतदिदं नरहरिषट्कं नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपश्चिदा-त्मा तस्य लीलाप्रतिपादकं षण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं वारषट्कं षड्वारं हृद्यन्तःकरणे गायति पठति चेद्यदि हृदीति-

पदेन विचारपूर्वमिति ज्ञेयं, तर्हि विकारषट्कं विकाराणां कामादीनां शोकमोहादीनामपि साक्षित्वसहितानां कोशानां चापि 'जायते' इत्यादीनां यास्कपठितानां च विकाराणां च षट्कं षण्णां समूहं निवारयति निवर्त्तयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ नरहरिषट्कार्थप्रकाशोऽष्टाचत्वारिंशः ॥ ४८ ॥

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

एवं नरहरिषट्कं निरूप्येदानीं विदुषां विनोदाय मूढानां विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वादुन्मत्तप्रलापशतकाख्यं प्रकरणमभिदधानः शतश्लोकं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

अथेति । अथ नरहरिषट्कनिरूपणानन्तरमुन्मत्तप्रलापशतकमुन्मत्तस्योन्मन्यवस्थां प्राप्तस्य यः प्रलापो लोकप्रतीत्या निरर्थकवाग्व्यापारस्तस्य निरूपकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावुन्मत्तप्रलापत्वेनैतदुपेक्षा न कर्त्तव्येत्याशयेनैतदर्थविचारणाय सज्जनबुद्धीः प्रार्थयति ।

शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।
तत्प्रलापनिगूढार्थं शोधयन्तु सतां धियः ॥ १ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धबोधसुधास्वादी शुद्धो बोद्धृबोधबोध्यरूपत्रिपुटीरहितो यो बोधश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव सुधाऽमृतं तत्सेवनेन मरणनिवृत्तेः सुखरूपत्वाच्च तस्या आस्वादोऽनुभवस्तद्वानहं प्रमत्तवत्प्रमत्तो मद्यादिपानेन यथा प्रलपति तद्वत्प्रलपामि लोकप्रतीत्या निरर्थकं वदामि तथापि तत्र प्रलापत्वं

न सम्भाव्यमित्याह तदिति, सतां सज्जनानां मुमुक्षूणामित्यर्थः, धियो मतयस्तत्प्रलापनिगूढार्थं तस्यात्मसुखानुभविनो मम यः प्रलापोऽर्थहीनत्वेन प्रतीयमानं भाषणं तस्मिन्निगूढो गुप्तः स्थूलधियामनवगम्योऽर्थस्तात्पर्यं तं शोधयन्तु विचारयन्तु इति प्रार्थना, अस्मिन्प्रकरणे श्रद्धादिगुणसंपन्ना मुमुक्षव एवाधिकारिण इति भावः ॥ १ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तमेव प्रतिज्ञातं प्रलापं निरूपयितुं शास्त्रेषु कामादिविकाराणां मोक्षादीष्टपरिपन्थित्वेनाभिहितत्वात्तद्विरुद्धन्तेषामेव मोक्षोपायत्वं प्रदर्शयन्प्रतिजानीते ।

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।
संसारताका यद्वत्तथा तद्विवृतिं शृणु ॥ २ ॥

काम इति । कामोऽभिलाषः क्रोधस्तत्प्रतिबन्धे सति तस्यैव परिणामः कोपो लोभश्च प्राप्तेऽपि विषये तृप्त्यभावरूपो विकारो मोहश्च पूर्वापराननुसन्धानरूपो विकारो मदमत्सरौ मदश्च स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो विकारो मत्सरश्च स्वान्येषूत्कर्षासहनरूपो विकार एते सर्वे मोक्षपरिपन्थित्वेन शास्त्रे प्रतिपादिता अपि ते यद्वद्यथा संसारतारकाः संसाराद्भवात्तारयन्ति उद्धरन्ति तथा तद्वत्तद्विवृतिं तेषां विवृतिं व्याख्यां कामादिपदार्थानां विवरणमित्यर्थः, शृणु अवधारय ॥ २ ॥

तत्र तावदादौ कामस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलयति ।

विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलम्पटाः ।
एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥ ३ ॥

विश्रान्तीति । हे शिष्य विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलंपटा विश्रम्यतेऽनया सा विश्रान्तिर्विश्रामहेतुभूता या सुन्द-

री रमणीया स्त्रीत्यर्थः, तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं च सौन्दर्यं च तस्या एव तेषु लम्पटा लुब्धा अत एव एकान्तलीलाचतुरा एकान्ते निर्जने स्थाने या लीला मैथुनक्रीडा तस्यां चतुराः कुशला एवंविधा ये कामिनः कामोऽभिलाषो येषामस्ति ते तथोक्तास्ते मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथोक्ताः सन्तीति लौकिकार्थः। परमार्थे तु विश्रम्यते समस्तविक्षेपराहित्येन परमानन्दः प्राप्यतेऽनया सा विश्रान्तिरहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्य विषयसाक्षात्काररूपा प्रमारूपा वृत्तिः सैव सुन्दरी सुखरूपत्वाद्रमणीया तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं सौन्दर्यं च तस्यास्तापत्रयनिवृत्त्या सुखस्पर्शरूपत्वमित्यर्थः, तेषु लम्पटा आसक्ता अत एवैकान्तलीलाचतुरा एकान्ते विजने देशे या लीलास्तस्यां द्वैतनिषेधकैकत्वस्य लयावधिभूतब्रह्मणि या सहजसमाधिरूपा क्रीडा तस्यां कुशला इति भावः, एतादृशाः कामिनः कामो ब्रह्मसुखानुभव एवाभिलाषो विद्यते येषान्ते तथाभूता मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथाविधा भवन्ति एवमुत्तरत्र लौकिकार्थो यथायथमूह्यः, परमार्थस्तु व्याख्यास्यत एव ॥ ३ ॥

इदानीं क्रोधे तद्दर्शयन्प्रलपति।

यद्बलान्मोहदैत्यस्य योगी नरहरिः स्वयम्।
वक्षो विदारयाञ्चक्रे स क्रोधो मुक्तिसाधनम् ॥४॥

यद्बलादिति। हे शिष्य यद्बलाद्यस्य क्रोधस्य बलादाश्रयाद्योगी योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयमात्मा नरहरिर्नरो व्यवहारदृष्ट्या वैराग्यादिसाधनसम्पन्नो जीवः परमार्थदृशा हरिः सर्वद्वैतहरणशीलं ब्रह्म-

त्येवमुभयरूपो भूत्वा मोहदैत्यस्य मोहो मूलाऽज्ञानं स एव दैत्योऽसुरस्तस्य वक्षस्तज्जीवनकारणं जीवब्रह्मणोरन्योन्याध्यारोपरूपं ग्रन्थ्यपरपर्यायं विदारयाञ्चक्रे चिच्छेद स उक्तलक्षणः क्रोधः कोपो मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनं करणमस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं क्रोधविशेषस्यैव द्वेषस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलपति ।

भ्रुकुटीकुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।
कामलोभादयो भावः स द्वेषी केशवप्रियः ॥ ५ ॥

भ्रुकुटीकुटिलमिति । कामलोभादयः कामोऽप्राप्तवस्तुन्यभिलाषो लोभश्च प्राप्तेष्वसन्तोष एतावादी प्रथमौ येषां ते तथोक्ता भावा विकारा भ्रुकुटीकुटिलं विभृतो जगतौ भ्रुवौ सङ्कल्पविकल्पौ कुटति विनाशयतीति भ्रुकुट्यहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिस्तया कुटिलं वक्रं यस्य ज्ञानिनो मुखं चेतः स्वात्मसुखानुभवसाधनभूतां चित्तवृत्तिमित्यर्थः, 'चेतोमुख' इति, श्रुतेरीक्षितुमवलोकयितुं न क्षमाः समर्था न भवन्ति, किं पुनर्वक्तव्यं तत्र स्थातुं न समर्था इति । लोकेऽपि द्वेषवतो मुखं भ्रुकुटीकुटिलमिति प्रसिद्धिः, अतः स उक्तलक्षणो द्वेषी द्वेषोऽप्रीतिर्विद्यतेऽस्य स तथोक्तः पुरुषः कामादिषु वृत्तिषु द्वेषवानित्यर्थः, केशवप्रियः कं ब्रह्मसुखं तस्मिन्नेव प्रपञ्चविस्मरणेन शेते निद्राति स केशवः परमात्मा तस्य प्रिय इष्ट आत्मरूपत्वात् 'प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'ति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इदानीं रागद्वेषयोरपि तद्दर्शयन्प्रलपति ।

शाश्वते सुप्रसन्नानां नश्वरे भ्रूकुटीभृताम् ।
रागद्वेषवतां तात मुक्तिः करतले स्थिता ॥ ६ ॥

शाश्वत इति। शाश्वते नित्यस्वरूपे ब्रह्मणि सुप्रसन्नानां सुष्ठु प्रसन्नाः सुप्रसन्ना रागिण इत्यर्थः, तेषां किञ्च नश्वरे विनाशिनि द्वैते भ्रुकुटीभृतां भ्रुकुटी वक्रभ्रुवं बिभ्रति ते भ्रुकुटीभृतस्तेषां वक्रभ्रुवामिति यावद् एतादृशां रागद्वेषवतां रागद्वेषौ प्रीत्यप्रीती विद्येते एषां तेषां यद्यपि मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यत्र तथाप्यस्मन्मते तेषां मुक्तिर्मोक्षः करतले हस्ततले स्थिता तिष्ठति तदधीना वर्त्तते हे तात हे शिष्य यस्मै कस्मै सा समर्प्यते तैस्तस्य सा प्राप्ता भवेत्तेषां तु तदपेक्षैव नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं लोभस्यापि मोक्षसाधनत्वं वदन्प्रलपति ।

मनः काचमणिं दत्त्वा ज्ञानचिन्तामणिं मुनिः ।
क्रीणाति येन लोभेन स लोभो मुक्तिसाधनम्॥७॥

मन इति। मुनिर्ज्ञानी येन ज्ञानविषयिणा लोभेनाऽसन्तोषेण मनःकाचमणिं मन एव काचमणिरिव तुच्छस्तं दत्त्वा समर्प्य ज्ञानचिन्तामणिं ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोधः स एव चिन्तामणिरिव बहुमूल्यस्तं क्रीणाति अङ्गीकरोति स लोभो विद्वत्सु प्रसिद्धो लोभ इच्छा मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनमुपायभूत एवास्ति अतो लोकशास्त्रेषु वेदान्ते च लोभस्य मुक्तिसाधनभूतज्ञानप्रतिकूलत्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः॥७॥

इदानीं मोहस्यापि मोक्षसाधनतां वर्णयन्प्रलपति ।

येन वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकम् ।
विस्मरन्ति चितः प्रेम्णा स मोहः परमं पदम् ॥८॥

येनेति। हे शिष्य येन मोहेनाद्वैतात्मस्फुरणपूर्वकद्वैतास्फुरणरूपेणेत्यर्थः, वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकं वर्णा ब्राह्मणा-

दय आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादय आचारश्च स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं देहश्च मनुष्यादिशरीरं भोगश्च तत्तद्देहयोग्यः सुखदुःखादिसाधनभूतो विषयो धनं सुवर्णादिकं द्रव्यमादिपदेन हस्त्यश्वराज्यादिकमत्र ग्राह्यं, तत्सर्वं चितश्चिन्मात्रात्मवस्तुनः प्रेम्णा स्नेहेन विस्मरन्ति न जानन्ति स मोह उक्तलक्षणो मोहोऽज्ञानं परमं कार्यकारणातीतं पदमात्मस्वरूपमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

इदानीं मदस्यापि तद्दर्शयन्प्रलपति ।

मत्तो नान्यत्परं किंचिदहमेव महेश्वरः ।
अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥ ८ ॥

मत्त इति । मत्तोऽहंपदलक्ष्यात्कूटस्थात्परमन्यद्भिन्नं श्रेष्ठं किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यते, नन्वीश्वरः श्रेष्ठोस्तीति चेत्तत्राहाऽहमेवेति अहमेवाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिन्मात्रात्मैव महेश्वरः सर्वजगत्साक्षी परमात्माऽस्मि भवामि अतोऽहमेवोत्तमश्चाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिदात्मैवोत्तमः श्रेष्ठोऽस्मि भवामीत्येवं यो मदः स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो निश्चयो मुक्तिप्रदो मोक्षसाधनभूतो मतो निश्चितो मुनिभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीं मत्सरहीनादपि मत्सरिणः श्रैष्ठ्यं दर्शयन्प्रलपति ।

दृश्योत्कर्षं न सहते ज्ञानोत्कर्षबलात्तु यः ।
स तु सम्वत्सरशतं ज्येष्ठो निर्मत्सरान्मुने ॥ ९ ॥

दृश्योत्कर्षमिति । य आत्मनिष्ठ आत्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः, ज्ञानोत्कर्षबलाज्ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याहं ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्काररूपस्य बलात्सामर्थ्यादाश्रयादित्यर्थः, दृश्योत्कर्षं दृश्यस्य द्वैतस्योत्कर्षमाधिक्यं न सहते न क्षमते

सतूक्तलक्षणो मत्सरवान्निर्मत्सरान्मुनेर्निर्गतो निवृत्तो मत्सरः सुखदुःखादिद्वन्द्वासहनरूपो यस्मात्स मत्सरहीनः पुरुषस्तस्मात्संवत्सरशतं संवत्सराणां शतं यथा भवति तथा ज्येष्ठो वृद्धोऽस्ति ॥ ९ ॥

इदानीं क्षमावतः सकाशादपि तद्रहितस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयन्नलपति ।

क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी ।

तद्वामचरणाङ्गुष्ठे निबद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥१०॥

क्षणमिति । यस्तु योऽपि ज्ञानी बाह्यस्फुरणं बाह्यानां दृश्यानां स्फुरणं भानं घटादिपदार्थस्फुरणमित्यर्थः, क्षणं क्षणकालं न क्षमते न सहते स उक्तविधोऽक्षमी क्षमाहीनोज्ञेयः, तद्वामचरणाङ्गुष्ठे तस्योक्तविधस्याक्षमावतो वामः सव्यो यश्चरणः पादस्तस्याङ्गुष्ठे निबद्धाः स्थिताः क्षमिणां दृश्यसत्त्वबुद्ध्या सुखदुःखक्षमावतां गुणा ये शास्त्रेषूक्तास्ते ज्ञेयाः, अयमाशयः-बाह्यदृश्याऽक्षमावतो ज्ञानिनो 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेर्ब्रह्मरूपत्वं तस्यारोपाधिष्ठानरूपोऽपवादाधिष्ठानश्च द्वौपादौ कल्पितांशावत्र ग्राह्यौ, तत्र च वामचरणपदेनारोपाधिष्ठानत्वरूपोंऽशोऽत्र ग्राह्यस्तत्राप्यङ्गुष्ठसदृशो योगोऽत्र ग्राह्यस्तस्मिन्नेव क्षमित्वं तद्गुणाश्चानुकूला अतस्तत्र निबद्धत्वं तेषामिति ॥ १० ॥

इदानीं वञ्चकेपि शिवप्रियत्वं दर्शयन्प्रलपति ।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्त्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।

तान्धूर्त्तयति यो युक्त्या स धर्तो धूर्जटिप्रियः ॥११॥

कामादय इति । कामादयः कामोऽभिलाष आदिर्मुख्यो येषां क्रोधादीनान्ते तथोक्तास्ते महाधूर्त्ता महान्तः श्रेष्ठाः

धूर्त्ता वञ्चकाः सन्ति कुत इत्यतः आह धूर्तितमिति, यैः कामक्रोधादिभिर्जगत्त्रयं जगतां लोकानां त्रयं त्रिकं धूर्त्तितं वञ्चितमस्ति, किञ्च यो ज्ञानी तान्कामादीन्महाधूर्त्तान्युक्त्या प्रथमं जगद्विषयवैरस्यप्रदर्शनाख्ययुक्त्या ततो मनोनिरोधाख्ययोगयुक्त्या ततः परं तद्विषयासत्त्वप्रदर्शनयुक्त्या धूर्त्तयति वञ्चयति स उक्तविधो धूर्तो वञ्चकोऽयं ज्ञानिरूपो धूर्जटिप्रियो धूर्जटेः शिवस्य प्रिय इष्टः स्वात्मत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं कपटिनोपि मुक्त्यधिकारित्वं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

यो लालयति लोभादीनन्तर्मूलानि कृन्तति ।
बहिरन्योन्य एवान्तर्मुक्तिमेति कपट्यसौ ॥ १२ ॥

य इति । यो ज्ञानी लोभादील्लँोभो प्राप्तेपि विषयेऽतृप्तिरूपो विकार आदिर्येषान्ते कामादयस्तान्विकारांल्लाँलयति तत्तद्विषयप्रदानेन पालयति व्यवहारदृष्ट्याऽन्तरन्तरे आत्मानात्मविवेचनं कृत्वाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वप्रतीक्षा तेषां कामादीनां मूलानि अज्ञानं काम्यवासनाश्च तदाश्रिताः कृन्तति कर्तयति अतो बाहिर्लोकदृष्ट्याऽन्यो भिन्नः कामादिविकारवानिव प्रतीयमानोऽन्तरन्तरेऽन्य एव भिन्न एव कामादिविकारहीन एव वर्तमानोऽस्ति अतोऽसावुक्तविधः पुरुषः कपटी च्छली मुक्तिं मोक्षमेति प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं पिशुनस्यापि मोक्षः स्यादिति ब्रुवन्प्रलपति ।

गुणात्मकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।
कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोऽसौ विमुक्तिभाक् ॥ १३ ॥

गुणात्मकेष्विति । यो ज्ञानी गुणात्मकेषु गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधा आत्मा स्वरूपं येषान्ते तथोक्तास्तेषु भावेषु प-

दार्थेषु दोषमेवानित्यत्व दुःखप्रदत्व स्वबन्धकत्वादिरूपं दोषं केवलमन्तरात्मनः प्रत्यक्साक्षिचिन्मात्ररूपस्यात्मनः कर्णे श्रवणवृत्तौ नित्यं सर्वदा जपति सूचयति असावुक्तविधः पिशुनो दोषसूचको निर्मुक्तिभाग्विमुक्तिं विदेहमुक्तिं भजते सेवते सोतथोक्त मोक्षाधिकारीत्यर्थः, भवति ॥ १३ ॥

इदानीं परापवादिनोपि परमगतिर्भवतीति सूचयन्प्रलपति।

परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा।
पराङ्गतिं गतो दृष्टः स मया मुनिशेखरः॥ १४॥

परापावाद इति। हे शिष्य यस्य ज्ञानिनो हृदयेऽन्तःकरणे परापवाद एव परस्यान्यस्या ऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य च जगतोऽपवादो निषेध एव सर्वदा नित्यमस्ति स उक्तलक्षणः परापवादी मुनिशेखरो मुनिषु ज्ञानिषु शेखर इवोच्चतरः परामुत्कृष्टां गतिं स्थितिं जीवब्रह्मैक्यरूपां स्थितिमित्यर्थः, गतः प्राप्तो मयोन्मत्तेन दृष्टोऽवलोकितः ॥ १४ ॥

इदानीं मोक्षप्राप्तिर्भवति मिथ्यावादिनामिति ब्रुवन्प्रलपति।

मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम्।
स मिथ्यावादिनां लोको दुर्लभः सत्यवादिनः॥ १५॥

मिथ्यैवेदमिति। हे शिष्य इदं दृश्यं सर्वं समस्तमपि जगद्विश्वं मिथ्यैव भ्रममात्रमेवेत्येवं निश्चितचेतसां निश्चितं निश्चयवच्चेतोन्तःकरणं येषां तेषां मिथ्यावादिनां समस्तं जगन्मिथ्या भ्रममात्रमित्येवं जिज्ञासून्प्रति वदन्तीति ते मिथ्यावादिनस्तेषां लोको जीवब्रह्मैक्यविषयं साक्षात्काररूपं ज्ञानं प्राप्यते

स बोधः सत्यवादिनामिदं जगत्सत्यमिति ये वदन्ति लोकान्प्रति ते सत्यवादिनस्तेषां यद्वा लोकप्रत्यक्षा ये सत्यवक्तारस्तेषामपि वाङ्मात्रस्य मिथ्याविषयत्वाद्दुर्लभो दुष्प्रापोऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १५ ॥

इदानीमाचारवतां मोक्षो न स्यादिति तद्रहितानामेव स्यादिति कथयन्प्रलपति ।

नैव किंचित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।
आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणो गतिम् ॥१६॥

नैवेति । हे शिष्य अहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा कर्तृशब्दवाच्यबुद्धिसाक्षी किञ्चित्किमपि कार्यं नैवकरोमि नैव सम्पादयामीत्येवं योऽसङ्गात्मानुसन्धानवान्प्रसिद्धः कोपि पुरुषः सदाचारवर्जितः सदा सर्वकालमाचारेण विहितकर्मकर्तृत्वेन रहितोऽस्ति किन्तु विहितकर्मकर्तृत्वं विज्ञानमये बाधिते बाधितमेव कर्त्तृत्वं सदा पश्यतीत्यर्थः, अन्यस्य शुभाशुभकर्माणि अन्यस्मिन्नारोपितेऽन्यप्रायश्चित्तेनान्यस्मिन्पापनिवृत्तिरित्यतिप्रसङ्गेन विज्ञानमयस्य कर्मादिकं कर्तृत्वादिकं चात्मन्यसम्भाव्यमित्यनुसन्दधान इति भावः, तस्यानाचारिण उक्तविधस्याचारवर्जितस्य या गतिर्मोक्षरूपा शास्त्रेषु प्रतिपाद्यते तां गतिमाचारिणो विज्ञानमयस्य कर्तृत्वं चिदात्मनि समारोप्य कर्त्तृत्वाभिमानिनो न गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

इदानीं मित्रद्रोहिणामपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयन्प्रलपति ।

पूर्वं यानि च मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।
विहाय तत्परं यातो मित्रद्रोही स मुच्यते ॥ १७ ॥

पूर्वमिति। लोकशास्त्रे मित्रद्रोहिणां मोक्षो नास्ति प्रत्युत नरक एव भवेदिति प्रतिपादितं यद्यपि तथाप्यस्मन्मतं शृणु हे शिष्य पूर्वमात्मसाक्षात्कारात्प्राग्यानि शास्त्रेषु प्रसिद्धानि विचारादीनि विचार आत्मानात्मविवेक आदिः प्रथमो येषां तानि आदिपदेन श्रवणादीनि नियमादीनि च योगसाधनानि ग्राह्याणि तानि सर्वाणि मोक्षरूपेष्टसम्पादनानुकूलतया मित्राणि सखायस्तान्यपि मुक्तिसिद्धौ निष्प्रयोजकतया विहाय परित्यज्य वर्त्तमानः सन्तद्विद्वत्सु प्रत्यक्षानुभवसिद्धं परं कार्यकारणास्पृष्टमात्मस्वरूपं ब्रह्माभिन्नो यातः प्राप्तो भवति स उक्तलक्षणो मित्रद्रोही मित्राणि हितकारीणि यमादिश्रवणादीनि द्रुह्यतीति मित्रद्रोही स्वात्मसुखानुसन्धानखण्डनहेतुत्वात्तन्नाशक इत्यर्थः, मुच्यते मुक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं मायोपजीविनामैन्द्रजालिकानां नरकप्राप्तिरूपा दुर्गतिः शास्त्रेषु प्रतिपादिताऽत्र तून्मत्तस्तेषामेव मुक्तिर्भवतीति तद्विरुद्धं प्रतिपादयन्प्रलपति।

पञ्चभूतात्मकं विश्वं निर्मितं येन मायया।
स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम्॥ १८॥

पञ्चभूतेति। येन प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण कर्त्रा मायया स्वस्यैव जगत्सर्जनेच्छारूपया शक्त्या सत्त्वासत्त्वादिरूपैरनिर्वचनीयत्वान्मायात्वं तस्यास्तया कारणरूपया पञ्चभूतात्मकं पञ्चसंख्यानि यानि भूतान्याकाशादीनि तान्येवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं विश्वं जगन्निर्मितमुत्पादितं स एवोक्तलक्षण एव केवलं मायावी मायोपकरणवान्हि प्रसिद्धो विद्वत्सु शास्त्रेषु च मयोक्तप्रकारमायाविस्वरूपवेत्रा मुक्तिभाजनं मुक्तेर्मोक्षस्य भाजनं पात्रभूतो दृष्टो निश्चितोऽतः शास्त्रे तादृशस्य नरको भव-

तीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कृतज्ञानामुत्तमगतिः कृतघ्नानामधोगतिश्च भवतीत्यन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्वैपरीत्यं प्रतिपादयन्प्रलपति ॥

स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।
कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥ १९ ॥

स्वेच्छयैवेति । हे शिष्य येन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना कर्त्रा स्वेच्छयैव स्वस्यात्मन इच्छयैव काङ्क्षयैव विश्वं जगत्कृतं निर्मितमस्ति 'सोऽकामयत'ेति श्रुतेः, तथा यः प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपः स्वेच्छयैव स्वात्मकाङ्क्षयैव न त्वन्यत्किमपि करणान्तरमपेक्षत इत्यर्थः, विश्वं जगन्निहन्ति नाशयति मानोरथिकप्रासादादिवदित्यर्थः, अतोऽसावुक्तलक्षणः कृतघ्नः कृतं विश्वं हन्ति नाशयतीति कृतघ्नः पुरुषविशेषः कृतज्ञादपि कृतं जानातीति कृतज्ञस्तस्मात्कृतवेत्तुरपि पूज्य आदरणीयोऽर्च्यो मुमुक्षूणामिति शेषः, अस्ति किञ्च स कृतघ्नो मोक्षं मुक्तिमश्नुते कृतसत्त्वप्रतीतिपूर्वककृतज्ञत्वादपि कृतासत्त्वप्रतीतिरूपं कृतघ्नत्वं श्रेष्ठमिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीमभिमानवतां मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यशास्त्रेषु तद्रहितानां तु सा स्यादित्येवमपि अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं कथयन्प्रलपति ।

आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।
सोऽभिमानी गतिं याति निरहङ्कारदुर्लभाम् ॥२०॥

आश्चर्यमिति । हे शिष्य यो लोकप्रसिद्धो जीवः साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो देहद्वयवानात्मानं स्वं विविच्येति शेषः,

देहत्रयात्पृथक्कृत्येत्यर्थः, ईश्वरमीशनादिशक्तिमन्तं परमात्मानमभिमन्येत सर्वावस्थासु मन्यते स उक्तविधोऽभिमान्यभिमानवान् निरहङ्कारदुर्लभामहङ्कारसत्त्वप्रतीतिपूर्वकत्वान्निरहङ्कारवतः पुरुषस्य दुर्लभां दुष्प्रापां गतिं स्थितिं मुक्तिरूपामवस्थामित्यर्थः, याति प्राप्नोति ॥ २० ॥

इदानीं परगुणेषु दोषदर्शिनां परनिन्दकानां स्वस्तावकानां च नरकपातोऽन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितोऽत्र तून्मत्तस्तेषामेव मुक्तिर्भवतीति प्रतिपादयन्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

गुणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः ।
आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ २१ ॥

गुणेष्विति । गुणेषु मायागुणेषु सत्त्वरजस्तमोभिधेषु तत्कार्येषु शान्त्यादिवृत्तिष्वपि दोषं स्वात्मसुखानुसन्धानविरोधित्वरूपं दुष्टस्वभावं पश्यन्तोऽवलोकयन्तः, किञ्च विश्वमात्रविनिन्दका विश्वमात्रस्य समस्तजगतो विनिन्दका अतिशयेन निन्दाकर्त्तारो ये सन्ति । किञ्चात्मस्तुतिपरा आत्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यागात्मन एव स्तुतिः स्तोत्रं तस्यां परा आसक्ता ये सन्ति ते त्वयोपि नित्यं सर्वदा वर्त्तमानं यतो जयविजयौ पतितौ सत्वनित्य एव ततो विलक्षणमिति यावद् वैकुण्ठमन्दिरं विशेषेण कुण्ठा कुण्ठिता बुद्धिर्यत्र तद्विकुण्ठमात्मस्वरूपं विकुण्ठमेव वैकुण्ठं तदेव मन्दिरं जीवानामालयरूपं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचैतन्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

इदानीमन्यशास्त्रे दाम्भिकानां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मतस्तेषामेव मुक्तस्वरूपत्वेन शिवप्रियत्वं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

बुध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।
करोति न करोमीति दम्भकृच्छम्भुवल्लभः ॥ २२ ॥

बुध्वेति । यो ज्ञानी शुद्धं कर्तृत्वाद्यस्पृष्टमसङ्गमात्मानं ब्रह्माभिन्नंचिदात्मानमहं कूटस्थोऽसङ्गोऽस्मि अतोऽहं किञ्चिदपि विहितं प्रतिषिद्धं वा न करोमीति बुध्वा विज्ञाय व्यावहारिकलोकवद्व्यवहारं व्यापारमाचरन्तीति व्यावहारिकाः कर्तृत्वाभिमानिनो मूढा इत्यर्थः, ते तथाभूता ये लोका जनास्ते यथा कुर्वन्ति आचरन्ति तद्वत्करोति आचरति लोकप्रदर्शनायेति यावत्, लोकेपि लोकप्रदर्शनाय कर्माचरणं दम्भशब्देनोच्यतेऽतः स एवंप्रकारो दम्भकृद्दम्भं छलं करोतीति स तथोक्तः शम्भुवल्लभः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य प्रियः स प्रियो यस्येति वा स तथोक्त आत्मत्वा'त्प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेरस्तीति ज्ञेयः ॥ २२ ॥

इदानीं लोकेषु शास्त्रेषु च घातकानां दुर्गतिर्भवतीति प्रसिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति ।

बोधखड्गेन तीक्ष्णेन मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।
घातकः पातकं हन्ति पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ २३ ॥

बोधखड्गेनेति । यो ज्ञानी तीक्ष्णेन तीव्रेणाज्ञानभेदनसमर्थेनेत्यर्थः, बोधखड्गेन बोधो महावाक्यजन्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारज्ञानं स एव खड्गोऽसिस्तेन मोहाहङ्कारदुर्धियां मोहोऽज्ञानमहङ्कारस्तत्कार्येषु तादात्म्यप्रतीतिरूपाऽहङ्कृतिर्दुर्धियो विषयवासनाविदूषिता मतयस्तासां घातको नाशकोऽस्ति पूर्वजन्मशतार्जितं पूर्वाण्यतीतानि यानि जन्मानि

जननानि तेषां शतानि असंख्यजन्मानीत्यर्थः, तेष्वर्जितं सम्पादितं पातकं पापं हन्ति नाशयति उक्तविधो घातकोऽन्येषां पातकानि नाशयति किं पुनर्वक्तव्यं तस्य पापं नास्तीति भावः ॥२३॥

इदानीं विश्वास्यघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मतस्तद्विपरीतं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

अहङ्कारं हरिरहं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।
इति विश्वास्य हन्तारः पुण्या विश्वस्तघातकाः ॥२४॥

अहङ्कारमिति । अहमहंपदलक्ष्यः स एव ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्धरिः सर्वदुःखहरणशीलत्वाद्धरिर्विष्णुरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैव सर्वजगत्तत्त्वस्योभयत्रावैशिष्यात्प्रजापतिरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्समस्तजगन्नाशाधिष्ठानत्वाच्च शिवो रुद्रोऽस्मीत्येवं विश्वास्य विश्वासं दत्त्वा हन्तारो नाशका येभवन्ति अहंकारस्य मामयं वर्धयतीत्येवं विश्वासमुत्पाद्य घातयन्तीत्यर्थः, ते विश्वस्तघातका विश्वस्तस्य विश्वासवतो घातका नाशकाः पुण्याः पवित्राः सन्तीति ज्ञेयं, यत्पुनर्विश्वासघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भाव ॥ २४ ॥

इदानीं कर्मभ्रष्टानां पुण्यपापचिन्तारहितानां लोके पङ्क्तिबहिष्कृतत्वं दृश्यते शास्त्रेषु च तेषां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चिन्तः स्वेच्छया चरन् ।
कर्मठानामपाङ्क्तेयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २५ ॥

मुक्त इति । हे शिष्य यो ज्ञानी विधिनिषेधाभ्यां विधि'र्हुत-

शेषं भक्षयेद्, आजीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'त्यादिरूपः कर्मसु प्रवर्तको वाक्यप्रयोगः, निषेधश्च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'त्यादिरूपोऽनिष्टकर्मभ्यो निवृत्तिजनको वाक्यकदम्बस्ताभ्यां मुक्तोऽतीतो निश्चिन्तस्तत्फलस्वर्गनरकादिशङ्काशून्यो भूत्वा स्वेच्छया स्वस्यात्मनः सम्बन्धिनी येच्छा काङ्क्षा तथैव लोकेऽपि विधिनिषेधाभावेन यथेच्छं चरन्प्रवर्त्तमानः सन्कर्मठानां कर्तृत्वसद्बुद्ध्या कर्मस्वासक्तानामपाङ्क्तेयः पङ्क्तौ साधुः पाङ्क्तेयः पङ्क्तियोग्य इत्यर्थः, अपाङ्क्तेयः पङ्क्तियोग्यो न भवतीति स तथोक्तो भवति स उक्तलक्षणः पङ्क्तिबहिष्कृतः कर्मठानाम्, अस्माकं ज्ञानिनां जिज्ञासूनामपि पङ्क्तिपावनः पङ्क्तिं ज्ञानिनां जिज्ञासूनां च समूहं पावयति पवित्रयति स तथोक्तोऽस्तीति हेतोर्लोके शास्त्रे च तत्तस्यापाङ्क्तेयत्वं निरूप्यते तदममजसमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं मीमांसायामभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोर्निन्दा क्रियतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निन्दितावभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ यौ तु तौ हि नः ।
पूतौ कर्माभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च चितौ सदा ॥ २६ ॥

निन्दिताविति । हे शिष्य यौ तु मीमांसायां प्रतिपादितावभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्चेत्यभिधौ तौ च तत्र निन्दितौ गर्हितौ स्तस्तथापि कर्माभिनिर्मुक्तः कर्मभ्यो विहितनिषिद्धकर्मभ्योऽभितः सर्वभावेन निर्मुक्तोऽकर्तृब्रह्मभावं प्राप्तश्चितौ चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्मणि सदा सर्वकालमुदितश्चोदयं प्राप्तश्च भवति तावेतौ हि प्रसिद्धौ नोऽस्माकं मते पूतौ पवित्रौ स्तः ॥ २६ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रे द्वारमाच्छाद्यातिथिभ्योऽप्यप्रदाय मिष्टपदार्थभोजनमेकलस्य नरकप्रदत्वेन हेतुना निषेधितमत्र तून्मत्तस्तदेव परमपदप्रापकत्वेन विहितमित्येवं दर्शयन्प्रलपति ।

दत्त्वा द्वारि कपाटं यः खण्डलड्डुकवन्मुनिः।
एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमां गतिम्॥२७॥

दत्त्वेति। हे शिष्य यः कोपि पुरुष आत्मसुखरतो द्वारि-आत्मसुखप्राप्तिद्वारभूते विवेके कपाटं कं ब्रह्मसुखं पाटयति विच्छिनत्ति स कपाटोऽहङ्कारस्तं दत्त्वा समर्प्य विवेकेन सहाहङ्कारं संयोज्येति भावः, एकाक्येकलः सन्नद्वितीय इत्यर्थः, मुनिर्ज्ञानी खण्डलड्डुकवद्यथा खण्डस्य इक्षुरसविकारस्य लड्डुको मोदको मिष्टो भवति तद्वन्मिष्टं सुखरूपत्वान्मधुरं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, अश्नाति भुनक्ति अनुभवतीत्यर्थः, स उक्तविधः स्वयमेकाकी मिष्टभोजनशीलः परमां श्रेष्ठां जीवब्रह्मैक्यस्थितिरूपां गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति अतो लोके शास्त्रे चैकाकिमिष्टभोजिनां नरकप्राप्तिर्भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः॥ २७॥

इदानीं पङ्क्तिघातकस्याधोगतिः स्यादिति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति।

ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो निरुध्य निजमन्दिरे।
पङ्क्तीकृत्य हतो येन सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः॥२८॥

ज्ञानेति। हे शिष्य येन ज्ञानिना ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो ज्ञानानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाणि कर्माणि च क्रिया वचनादानगमनानन्दविसर्गाख्याः पञ्च तेषामिन्द्रियाणि करणानि पञ्च श्रोत्रादीनि वागादीनि च पञ्च तेषां गणः समूहो निजमन्दिरे निजं स्वीयं यन्मन्दिरं वासस्थानं लिङ्गशरीरं तस्मिन्निरुध्य रुद्ध्वा पङ्क्तीकृत्य समूहीकृत्य हत आत्मतः पृथगसत्त्वेनावलोक्य नाशितः स उक्तलक्षणः पङ्क्तिघातकोऽस्माकं मुमुक्षूणां मुक्तानां च पङ्क्तिपावनः पङ्क्तिः समूहस्तस्याः पावनः पवित्रायताऽस्तीति

ज्ञेयः, अतः शास्त्रेषु पङ्क्तिघातकानां नरको भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ २८ ॥

इदानीं संसारद्वेष्टॄणां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

पश्य संसारनाशार्थमात्मनाशं सहन्ति ये।
संसारद्वेषिणां तेषां मुक्तिः शास्त्रेषु वर्णिता ॥२९॥

पश्येति। हे शिष्य त्वं भवान्ये ज्ञानिनो मुमुक्षवश्च संसारनाशार्थं संसारो जन्ममरणादिरूपस्तस्य नाशो घातः स एवार्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथाऽऽत्मनाशमात्मनो मिथ्यात्मनो जीवस्येत्यर्थः, नाशो घातस्तं सहन्ति क्षमन्ते लोके हि मूढानापती वद्द्वेषिणां स्त्र्यादीनां स्वान्यद्वेष्यनाशेच्छया स्वात्मनाशोपि दृश्यते तादृशां तेषामुक्तलक्षणानां संसारद्वेषिणां संसारो जन्ममरणादिरूपस्तं द्विषन्ति ते तथोक्तास्तेषां मुक्तिर्मोक्षः शास्त्रेषु वेदान्तेषु वर्णिता प्रतिपादितेतिपश्यावलोकय, उक्तमिदं तवापि साक्षादनुभवगोचरमेवेति सूचितमतो लोकशास्त्रे संसारद्वेषिणां मुक्तिर्नास्ति नरकः प्राप्यते चेत्येवं यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रेषु द्यूतकाराणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

अहं ममेति सर्वस्वं बोधद्यूतेषु हारितम्।
येनासौ मुक्तिभाक्प्रोक्ता बृहदारण्यकश्रुतौ ॥३०॥

अहं ममेतीति। हे शिष्य अहं ममेति सर्वस्वमहं शरीरत्रये तादात्म्यं स्वात्मनो मम गृहादिषु मदीयत्वाभिमान इत्येवमेव सर्वस्वं धनं यत्तद्येन ज्ञानिना बोधद्यूतेषु बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं

तदेव द्यूतानि द्यूताभिधाः क्रीडास्तेषु हारितं विनाशितमसावुक्तविधो द्यूतकारी बृहदारण्यकश्रुतौ बृहदारण्यकमेतन्नामकं ब्राह्मणं वाजसनेयिशाखागतं तद्रूपश्रुतौ मुक्तिभाग्मुक्तिं मोक्षं भजतीत्येव प्रोक्तः कथितोऽतो लौकिकशास्त्रेषु द्यूतकारिणामधोगतिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च दीनेषु दयावानेव भगवत्प्रियस्तद्रहितस्त्वप्रियो भगवत इत्येवं लोकेषु पुराणादिषु च श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दया यस्य न विद्यते।
स एव देवकीसूनोर्दीनबन्धोरतिप्रियः ॥ ३१ ॥

दीनेन्द्रियेति। हे शिष्य यस्य मुमुक्षोर्मुक्तस्य वा कस्यचिद्दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दीनाः स्वाधीनत्वात्स्वतस्तद्रहितत्वाच्च स्वपोष्या इन्द्रियाण्येव शब्दादिज्ञानकरणानि श्रोत्रादीन्येव मृगयन्ति स्वस्वविषयानिति मृगास्तेषु प्रत्यक्षेषु दया कृपा न विद्यते नास्ति स एवोक्तविध एव नान्यस्तेषु दयावानित्यर्थः, दीनबन्धोर्दीनानां परवशानां बन्धुर्मित्रं तस्य देवकीसूनोर्देवक्या देवककन्याया वसुदेवपत्न्याः सूनुः पुत्रः श्रीकृष्णस्तस्यातिप्रियोऽत्यन्तमिष्टोऽस्तीति ज्ञेयो दीनघातको दीनहितकारिणो हितो भवतीत्यत्र विरोधः प्रतीयमानोऽपि देवकीसूनोरितिपदेन देवक्याः स्वमातुर्बन्धनेन पराधीनत्वेऽपि तस्या बन्धनमेव दृढीकृतं यशोदायास्तु स्वजन्मोत्सवबाललीलादिप्रदर्शनेनानन्दो दत्त इत्येवं विरुद्धकारित्वस्य श्रीकृष्णे प्रसिद्धत्वान्नेदमेव विरुद्धं मन्तव्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु राज्ञो विषयसुखलोभेन नगराद्युपल-

क्षितप्रजारक्षणोपेक्षा नरकाद्यनिष्टप्राप्तिसाधनत्वेन निषिद्धाऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

आत्मभोगरतो राजा यस्तु नावेक्षते पुरीम् ।
लिप्यते न स पापेन प्रमाणं मुण्डकश्रुतिः ॥३२॥

आत्मभोगेति । हे शिष्य यस्तु प्रसिद्धो ज्ञानी राजा राजते स्वयंप्रकाशात्मरूपेण प्रकाशते इति राजा सन्नात्मभोगरत आत्मनः स्वात्मसुखस्य भोगोऽनुभवस्तस्मिन्रत आसक्तः सन्पुरीं पृणाति पालयति स्वोपाधित्वेन जीवत्वमिति पुरी देहत्रयरूपा तां नावेक्षते नावलोकयति स उक्तविधः स्वात्मसुखभोगे लोभेन प्रजापालनोपेक्षावान्राजा पापेन किल्बिषेण न लिप्यते लिप्तो न भवतीति ज्ञेयम्, अत्रार्थे मुण्डकश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्था—'आत्मक्रीड आत्मरतिरि'ति श्रुतिः प्रमाणमस्ति अतो लोकशास्त्रेषु आत्मभोगरता प्रजारक्षोपेक्षाणां राज्ञां नरकप्राप्तिरिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरको भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

ज्ञानवैराग्यपाशेन हतो येन मनो धनी ।
यः स्यादेवंविधः पाशी तस्य काशी पदे पदे ॥३३॥

ज्ञानवैराग्येति । हे शिष्य येन ज्ञानपाशिना ज्ञानवैराग्यपाशेन ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं वैराग्यं चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु वैरस्यं च समाहार एकवचनं तदेव पाशो जालविशेषस्तेन कृत्वा मनो धनी मनश्चित्तमेव धनी धनवाञ्जगद्द्रव्यवत्त्वात्तस्य हतो मारितोऽस्ति एवंविधः एवंप्रकारो यः प्रसिद्धः पाशी पाशवानस्ति तस्योक्तविधपाशिनः पदे पदे

यत्र यत्र पादो निक्षिप्यते तत्र तत्र तथाविधपाशिन एव विश्वेश्वरत्वात्तस्मिंस्तस्मिन्स्थाने काशीत्वमितरेषां मुक्तिहेतुत्वात्काशी वाराणसी भवतीति निश्चतव्यमतो लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च बालरण्डासङ्गो निषेधितः स तु बलात्कारादतीव निषेधितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् ।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते स रण्डाव्यसनी शुचिः ॥ ३४ ॥

गङ्गायमुनयोरिति । हे शिष्य गङ्गायमुनयोर्गङ्गेडाख्या नाडी यमुना च पिङ्गलाख्या नाडी तयोर्मध्येऽन्तराले वर्तमानां तपस्विनीं तप आलोचनं ज्ञानं विद्यते यस्याः सा तथोक्ता तां बालरण्डां बालः केशस्तद्वदतिसूक्ष्मरूपेण रण्डाकृतिमतीं सुषुम्णामित्यर्थः, यः कश्चिद्योगाभ्यासी बलात्कारेण योगाङ्गभूतप्राणायामबलेन भुङ्क्ते वशीकरोति स उक्तविधो रण्डाव्यसनी नित्यं सुषुम्णायामासक्तः शुचिः शुद्धोऽस्तीति ज्ञेयः, अतो लोकशास्त्रे रण्डागामिनामधोगतिर्भवतीति प्रतिपादितमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च दावाग्निप्रदायिनां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

बोधदावाग्निना दग्धं येन द्वैतवनं घनम् ।
अतिपुण्यां गतिं याति स हि दावाग्निदायकः ॥ ३५ ॥

बोधदावाग्निनेति । येन ज्ञानिना कर्त्रा बोधदावाग्निना बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं स एव सर्वद्वैतवनदाहकत्वाद्दावाग्निरिव

दावानलस्तेन करणभूतेन घनं सघनं द्वैतवनं द्वैतं विश्वमेवाज्ञानसहितं वनमरण्यं दग्धं दाहं प्रापितं स उक्तलक्षणो हि प्रसिद्धो दावाग्निदायको द्वैतवने ज्ञानाग्निसमर्पकोऽतिपुण्यां मायाविद्यादिमलरहितां गतिमात्मरूपां स्थितिं 'स आत्मा अपहतपाप्मे'त्यादिश्रुतेर्याति प्राप्नोति अतो दावाग्निदायिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति लोकशास्त्रेषु प्रतिपादितं तदस्मन्मतेऽसमञ्जसमेवेति भावः॥ ३५॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु गावः सर्वदा गृह एव न निरोद्धव्या निरुद्धाश्चेत्तासां समये समये तृणजलादिकं देयमनन्तरं स्वयम्भोक्तव्यमन्यथाकरणे नरकपातः स्यादित्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

गृहे स्थितानामपि यो गवां ग्रासं ददाति न।
आचरत्यात्मनः पुष्टिं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ३६॥

गृह इति। हे शिष्य यो ज्ञानी गृहे स्थितानामपि गृह्यत आत्मतया स्वीक्रियते तद्गृहं शरीरं तस्मिन् स्थितानामपि बाधितत्वेन प्रारब्धक्षयपर्यन्तं स्थितानां प्रारब्धभोगानुकूलतया स्वरूपेण विद्यमानानामपि लोकदृष्टौ गवामिन्द्रियाणां ग्रासं ग्रस्यत उपभुज्यत इति ग्रासस्तत्तद्विषयभोगस्तं न ददाति न समर्पयति सत्त्वबुद्धिपूर्वं नार्पयतीति यावत्, किञ्चात्मनः स्वस्य पुष्टिं पालनमाचरति करोति स उक्तलक्षणः पुरुषः सर्वपापैः सर्वकिल्बिषैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रोक्तं विरुद्धमेवेति भावः॥ ३६॥

किञ्च रसविक्रयिणां लोकशास्त्रेषु दोषः प्रदर्शितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

रसाः सर्वेऽपि विक्रीता धर्माधर्ममजानता ।
ग्रन्थौ बद्धं बोधधनं स धन्यो रसविक्रयी ॥३७॥

रसा इति । हे शिष्य येन ज्ञानिना धर्माधर्मं धर्मो वेदविहितस्वस्वविहिताचारोऽधर्मश्च वेदनिषेधितः स्वस्वाविहिताचारस्तयोः समाहार एकवद्भावस्तमजानता न जानातीति अजानन्तेनाऽननुसन्दधता सता सर्वेऽपि समस्ता अपि रसा विषयसुखविशेषा विक्रीता ज्ञानमूल्यग्रहणेन परित्यक्ताः, किञ्च ग्रन्थावहङ्कारलक्षणे चिदचिद्ग्रन्थिरूपे बोधधनं बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तदेव धनं द्रव्यं बद्धं धृतं स उक्तविधो रसविक्रयी रसानां विषयसुखविशेषाणां विक्रयी विक्रेता परित्यागीत्यर्थः, धन्यः कृतकृत्योऽस्ति अतोन्यशास्त्रेषु रसविक्रयिणां निन्दितत्वमुक्तं यत्तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च वर्णसङ्करकारिणां गीतायां नरकपात उक्तोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अन्तर्याम्यात्मना येन रचितो वर्णसङ्करः ।
स्वयं शङ्कर एवासौ वर्णितो वर्णसङ्करी ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । हे शिष्य येन ज्ञानिना अन्तर्याम्यात्मनाऽन्तः सर्वभूतानां भौतिकानां चान्तरे वर्तमानः सन्तानि सर्वभूतानि यमयति असावन्तर्यामी स एवात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'यः सर्वेष्वन्तः तिष्ठन्सर्वाणि यमयती'ति श्रुतेर्वर्णसङ्करो वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्करो मेलनं रचितोऽद्वितीयब्रह्मचैतन्यमात्ररूपेणैक्यं प्रापितोऽसावुक्तविधो वर्णसङ्करी वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कर ऐक्यं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतः सिद्धः शङ्कर एव शं सुखं जगतः करोतीति शङ्करो जगदानन्दकरः परमात्मैव

'एष ह्येवानन्दयाति–एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभिर्वर्णितः कथितः, अतो ।

'दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमे' ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैर्वर्णसङ्करकारिणां नरकवासो भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३८ ॥

इदानीं वेदप्लाविनां लोकशास्त्रे दुर्गतिः प्रोक्ताऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

येन वेदाः समभ्यस्य विदित्वाऽर्थं स्वचिन्तया ।
प्लाविताः सह वेदान्तैर्वेदप्लावी स मुच्यते ॥ ३९ ॥

येनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना वेदाः श्रुतयः समभ्यस्य सम्यगधीत्य ततस्तेषामर्थं तात्पर्यं जीवब्रह्मैक्यरूपं विदित्वा ततः स्वचिन्तया स्वात्मचिन्तनहेतुना वेदान्तैरुपनिषद्भिः सह सार्कं ते वेदाः प्लाविता विसृष्टाः स एतादृशो वेदप्लावी वेदाभ्यासत्यागी मुच्यते मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रेषूक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं लोकशास्त्रेषु शिवनिर्माल्यभोजिनां निन्द्यत्वमुक्तमत्रोन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

शिवे निवेदितं सर्वं शिवनिर्माल्यतां गतम् ।
तद्भुनक्ति पवित्रात्मा शिवनिर्माल्यभोजनः ॥ ४० ॥

शिव इति । हे शिष्य ज्ञानिना सर्वं समस्तं जगच्छिवे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि निवेदितं तन्मात्रतयाऽवलोकितं तच्छिवनिर्माल्यतां शिवस्वत्वं गतं प्राप्तं तच्च जगद्विषयजातं पवित्रात्मा-

रब्धशेषं भुनक्ति अवलोकयति यः स शिवनिर्माल्यभोजनः पवित्रात्मा शुद्धान्तःकरणः सन् मुच्यते मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रे शिवनिमाल्यभोजिनां दुर्गतिरुक्ता तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४० ॥

किञ्चाऽन्यशास्त्रेषु स्त्रीभोगो निषेधितः पातित्यहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणामत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

ब्रह्मचर्यं गतो भुङ्क्ते सर्वा नगरनायिकाः ।
लिप्यते न स पापेन चित्रं वेदान्तदर्शनम् ॥ ४१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति । हे शिष्य यः पुरुषो ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि चरतीति ब्रह्मचरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्येदं ब्रह्मचर्यं स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नस्फूर्तिरूपं कर्म गतः प्राप्तः सन् सर्वाः समस्ता नगरनायिका नगरं शरीरं तस्मिन्नायिकाः स्वविषयाऽन्भोक्तारं प्रतिप्रापिका वृत्तयस्ता भुङ्क्तेऽनुभवति स उक्तलक्षणो ब्रह्मचारी पापेन किल्विषेण न लिप्यते सम्बद्धो न भवति, नन्वेवं लोकविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं चैतत्कथं सम्भाव्यमित्याशङ्क्याह चित्रमिति, वेदान्तदर्शनं दृश्यते ज्ञायते ब्रह्मानेनेति दर्शनं शास्त्रं वेदान्तनामकं दर्शनं शास्त्रं चित्रमत्याश्चर्यमस्ति वेदान्तशास्त्रस्याश्चर्यरूपत्वात्तदर्थस्याप्याश्चर्यरूपत्वमत उक्तेर्थे सम्भावना कार्येति भावः ॥ ४१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषूच्छिष्टभोजनं निषेधितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

योगिनामवधूतानां शुकादीनां मुखाच्च्युतम् ।
किञ्चिदुच्छिष्टमास्वाद्य मुच्येदुच्छिष्टभोजनः ॥४२॥

योगिनामिति । हे शिष्य योगिनां जीवात्मैक्यानुभविनां

अत एवावधूतानां वर्णाश्रमतद्धर्मातीतानां शुकादीनां शुको व्यासपुत्र आदिः प्रथमो येषां दत्तभरतप्रभृतीनां मुखाद्वदना-च्च्युतं निसृतमुच्छिष्टं तदनुभवस्य सर्वस्यावर्णनीयत्वात्तदनुभव-स्योच्छिष्टरूपं वाक्यजातं किञ्चित्स्वल्पमपि आस्वाद्य तदनुभवम-ङ्गीकृत्य वर्त्तमानः स तादृश उच्छिष्टभोजन उच्छिष्टस्य भोजनं भोगो यस्य स तादृशो मुच्येन्मुक्तो भवेदतो लौकिकशास्त्रे-षूक्तमुच्छिष्टभोजिनां पातित्यमसमंजसमेवेति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ।

'स्वदत्तां परदत्तां वा हरेत सुरविप्रयोः ।
स याति नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्दश'ति ॥

ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

ब्रह्म जानाति तस्यैव ब्राह्मणस्य स्वचेतसः ।
वृत्तिलोपः कृतो येन स धन्यो वृत्तिलोपकृत् ॥४३॥

ब्रह्मेति । यः पुरुषो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्र-त्यगभिन्नं वस्तु जानाति अहमिति वेत्ति तस्य स्वचेतसः स्व आत्मैव चेतोऽन्तःकरणं यस्य तस्य तादृग्विधस्यैव मुख्यस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो येन तदुपदेष्ट्रा वृत्तिलोपोऽन्तःकरणस्या-सत्त्वप्रदर्शनेन तद्वृत्तीनां लोपो विनाशः कृतोऽसत्त्वं सम्पादित-मित्यर्थः, स उक्तलक्षणो ब्राह्मणस्य वृत्तिलोपकृद्वृत्तीनां लो-पो विनाशस्तस्य कृत्कर्त्ता धन्यः कृतकृत्योऽस्तीति ज्ञेयम्, अतो ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकप्राप्तिर्भवतीति यदुक्तं तदयुक्तमेवे-ति भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च पुराणेषु वृन्ताकदग्धान्नकालञ्जगृञ्जनादिभक्षकाणां भगवत्प्राप्तिर्दूरेति प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यस्तु वृन्ताकदग्धान्नं कलिञ्जादि यदृच्छया।
लब्धमश्नाति हि मुनिस्तस्यादूरतरो हरिः ॥ ४४ ॥

यस्त्विति। यस्तु ज्ञानिषु प्रसिद्धो मुनिर्मननवान्विहितान्नसम्पादनेन मनने विक्षेपबाहुल्यदर्शनाद्यदृच्छयाऽयत्नतो लब्धं प्राप्तं वृन्ताकदग्धान्नं वृन्ताकन्दग्धमन्नं च स्थालीपुरीषं तयोः समाहारस्तत्कलञ्जादि कलञ्जमादि मुख्यं यस्य तत्तथोक्तमाविपदेन लशुनगृञ्जनादिकमपि अश्नाति भक्षति तस्य निषिद्धवृन्ताकादिभोजिनो हरिः सर्वद्वैतहरणशील आत्माऽदूरतरो न दूरतरोऽतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः, अस्ति अतो लोकशास्त्रेषु कलञ्जादिभक्षकाणां भगवत्पदं दूर इति यदुक्तं तदयुक्तमिति भावः॥४४॥

किञ्च धर्मशास्त्रे वारुणीपानेन नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

भृगवे वरुणेनोक्ता ब्रह्मविद्या तु वारुणी।
तद्वारुणीरसास्वादमत्तानामुत्तमा गतिः ॥ ४५ ॥

भृगव इति। हे शिष्य भृगवे भृगुनामकाय वरुणपुत्राय तमेव वरुणं शरणंगताय वरुणेन प्रचेतसोक्ता कथिता या ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानमस्ति सा तु सैव वारुणी वारुणीनाम्न्यस्ति वरुणेन प्रोक्तत्वा'त्तेन प्रोक्तमि'त्यण् 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति श्रुतेः, तद्वारुणीरसास्वादमत्तानां मोक्तलक्षणा या वारुणी वारुणीनाम्नी मदिरा तस्या रसः सुखं 'रसो वै स'इति श्रुतेस्तस्यास्वादोऽनुभवस्तेन मत्ता उन्मनीभावं प्राप्तास्तेषामुत्तमा श्रेष्ठा गतिः स्थितिर्भवति, यद्वोद्गतं निवृत्तं तमोऽज्ञानलक्षणमान्ध्यं यस्याः सकाशादित्युत्तमा

स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपा स्थितिर्भवतीत्यर्थः, अतो धर्मशास्त्रेषु वारुणीपानेन नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः॥४५॥

अस्यैवार्थं स्पष्टयति ।

परागवृत्तिं परित्यज्य या प्रत्यक्सा तु वारुणी ।
तदाभ्यासरतानां च न दूरे परमं पदम् ॥ ४६ ॥

परागवृत्तिमिति । हे शिष्य परागवृत्तिं पराची बाह्यदृश्यविषया या वृत्तिरन्तःकरणस्य साभासोंशस्तां परित्यज्य विहाय या प्रसिद्धा ज्ञानिषु प्रत्यगन्तरात्मविषयिण्यपरोक्षानुभूतिरित्यपरपर्यायाऽस्ति सा तु लोकप्रसिद्धवृत्तिविलक्षणोक्तलक्षणा वृत्तिरेव वारुणी वरुणेन प्रोक्ता वारुण्यस्तु ततः किमित्यत आह तदिति, तदभ्यासरतानां तस्या उक्तलक्षणाया अहंब्रह्मास्मीति वृत्तेर्योऽभ्यासः पुनःपुनरावर्त्तनं तत्र ये रता रममाणास्तेषां च तेषामेव नान्येषामित्यर्थः, परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे नैव दूरदेशेऽस्ति किन्तु समीपमेवास्ति आत्मत्वात्तद्वृत्तिमत्वाच्च तेषामिति भावः॥४६॥

किञ्च शास्त्रेषु अजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्यापादितमत्र तून्मतस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

सुन्दरीं वीक्ष्य चित्कान्तामिन्द्रियेश्वरमिन्द्रियम् ।
मानसं स्खलितं येषां ते मुक्ता अजितेन्द्रियाः॥४७॥

सुन्दरीमिति । हे शिष्य येषां ज्ञानिनां सुन्दरीं सुखस्वरूपां चित्कान्तां कमनीयां चिद्रूपां वीक्ष्य साक्षादवलोक्य चिद्रूपां मुमुक्षुकामनाविषयामनुभूयेत्यर्थः, इन्द्रियेश्वरं समस्तेन्द्रियाणामध्यक्षमिन्द्रियमन्तःकरणरूपं मानसं मनः स्खलितं स्रस्तमसत्त्वं संपन्नमित्यर्थः, लोकेपि स्खलितेन्द्रियाणामजित-

न्द्रियत्वप्रसिद्धेस्त उक्तलक्षणा स्खलितेन्द्रिया अजितेन्द्रिया न जितं वशीकृतमिन्द्रियमन्तःकरणं यैस्ते तथोक्ता मनसोऽसत्त्वात्तद्वशीकारस्यापि तथात्वादजितेन्द्रियत्वं मुक्ता मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थः, मनोनाशस्यैव मोक्षत्वप्रसिद्धेरतोऽजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्युक्तिरयुक्तेति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च आरूढपतितानामशुचित्वं लोकशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

योगभूमिं समारुह्य गम्भीरे ब्रह्मसागरे ।
पश्चान्निपतितो लीन आरूढपतितः शुचिः ॥४८॥

योगभूमिमिति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः पूर्वं योगभूमिं योगो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं तस्य भूमिं भुवं तुर्याभिधां सप्तमभूमिमित्यर्थः, समारुह्य सम्यगारुह्य संप्राप्येत्यर्थः, पश्चादनन्तरं गम्भीरे निम्ने ब्रह्मसागरे ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव सागरः समुद्र इव तस्मिन्निपतितो योगभूमितो ब्रह्मणि स्खलितः सल्लीनस्तत्रैव लयं प्राप्तः स तथाविध आरूढपतितः पूर्वमारूढः पश्चात्पतितः पातं प्राप्तः स शुचिः शुद्धोऽस्ति अत आरूढपतितानां यत्पातित्यं प्रतिपादितं तदप्रज्ञसमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे कर्मनाशानदीजलस्पर्शो निषेधितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

चिद्विद्याकर्मनाशायां नद्यां स्नानं मया कृतम् ।
कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मबन्धो निवर्त्तते ॥ ४९ ॥

चिद्विद्येति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन चिद्विद्याकर्मनाशायां चितो विद्या ज्ञानं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्य-

ज्ञापिकाहं ब्रह्मस्मीतिप्रमाख्या वृत्तिरत्र ग्राह्या, सैव कर्म त्रिविधमपि सञ्चितप्रारब्धक्रियामाणाख्यं नाशयतीति सा तथोक्ता तस्यां नद्यां सन्ततं प्रवाहवत्त्वेन नदीवत्तस्यां स्नानमवगाहनं कृतमाचरितं 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतेः, ततश्च किंफलं प्राप्तं तत्राह कर्मनाशेति, कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मणां नाशिका या विद्या तस्या यज्जलं रसशब्दवाच्यं ब्रह्मसुखं तस्य स्पर्शोऽनुभवस्तस्माद्, यद्वा डलयोरभेदात्कर्मनाशया सह यो जडस्य जाड्यांशस्य स्पर्शो योगस्तस्मात्कर्मबन्धः कर्मभिः कृतो यो बन्धो बन्धनमकर्त्रात्मनि कर्तृभोक्तृत्वरूपः स निवर्त्तते विनश्यतीत्येवं मत्कर्मबन्धनिवृत्त्या निश्चितमतः कर्मनाशाजलस्पर्शो न कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेषूक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

किञ्चाङ्गवङ्गादिनिषिद्धदेशेषु वासे कृते पुनः संस्कारः कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेषूक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
सर्वत्र परिपूर्णोऽहं पुनः संस्कारवर्जितः ॥ ५० ॥

अङ्गवङ्गेति । हे शिष्य अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु अङ्गश्चाङ्गनामको देशविशेषो वङ्गश्चा वङ्गनामको देशविशेषः कलिङ्गश्च कलिङ्गनामको देशविशेषस्तथा सौराष्ट्रमगधेषु च सौराष्ट्रश्चैतन्नामको देश स्तेषु अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः सर्वत्रोक्तानुक्तेषु सर्वेषु निषिद्धदेशेषु शुद्धदेशेऽपि अहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा परिपूर्णः व्याप्तोऽस्मि तथापि पुनः संस्कारवर्जितः पुनर्भूयः संस्कारो व्रतबन्धादिरूपस्तेन वर्जितो रहितः, किञ्च पुन र्वारं वारं यः संस्कारो जन्मादिकारणीभूतो वासनारूपस्तेनापि वर्जितो हीनोऽस्मि निर्विकारब्रह्मरूपत्वादतो वङ्गादिनिन्द्यस्थानात्पुनः-

संस्काररूपं प्रायश्चित्तमभिहितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ५० ॥

किञ्च गृहस्थानां स्वगृहं त्यक्त्वाऽन्यगृहवासो निषेधितो लौकिकशास्त्रेषु अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

निजं गृहं परित्यज्य रमते परमन्दिरे ।
स गृहस्थो गतिं गच्छेत्परामिति विदां मतम् ॥५१॥

निजमिति । हे शिष्य यो गृहस्थो निजं स्वीयं गृहं गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरत्रयं परित्यज्य विसृज्य शरीरत्रये स्वत्वं स्वीयत्वं चोभयमपि विहायेत्यर्थः, परमन्दिरे परं कार्यकारणातीतं परिपूर्णस्वरूपं च यद्ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मचैतन्यं तदेव मन्दिरं गृहमिव सर्ववासत्वात्तस्मिन्ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि रमते क्रीडति स उक्त लक्षणो गृहस्थो लोकदृष्ट्या व्यवहारदशायां गृहस्थो गृहे शरीरत्रये स्थः स्थितोऽपि परामतिश्रेष्ठां गतिं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मरूपां स्थितिं गच्छेत्प्राप्नुयादित्येवं विदां ज्ञानिनां मतं निश्चितमस्ति अर्थाल्लौकिकशास्त्रे परगृहेषु रमतां स्वगृहत्यागेन गृहस्थानां नरकप्राप्तिरिति वर्णितं यत्तदज्ञानिमतमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च 'न जातु कामान्नभयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो'रित्यादिना लौकिकशास्त्रेषु सुखलोभेन सुकृतलक्षणो धर्मो न त्याज्य इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

आत्मनः सुखलोभेन सुकृतं येन हारितम् ।
स एव सुकृती शेषः सुकृत्यपि हि दुष्कृती ॥५२॥

आत्मन इति । हे शिष्य येन पुरुषेणाऽऽत्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनाऽभेदेऽपि भेदव्यपदेशेन षष्ठी राहोः शिर इति वदात्मनः स्वरूपभूतमित्यर्थः, यत्सुखम् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-

दू, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, रसो वै स, इत्यादि-श्रुतिभ्यस्तस्य सुखस्यानन्दस्य लोभेनाऽलंबुद्ध्यभावेन निमित्तेन सुकृतं पुण्यकर्मापि हारितं विनाशितमसत्त्वदृष्ट्याऽनाहृतं, यद्वा हारितमीश्वरे समर्पितं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः परमात्मनः सकाशात्कर्तृत्वस्य पृथगसत्त्वेन स्वकर्तृकं सुकृतं यत्प्रतीयते तन्न स्वस्य किन्त्वीश्वरस्यैवत्येवं परात्मनस्तन्न ममेति निश्चितमिति भावः, स एवोक्तलक्षणः सुकृतत्यागैव सुकृती सुकृतं पुण्यकर्मास्यास्तीति स तथोक्तः सर्वपुण्यफलभूतात्मसुख-लोभवत्त्वाच्छेषस्तदन्यः कश्चित्सुकृत्यपि हि लौकिकशास्त्रेषु प्रसिद्धो लोकदृष्ट्यापि पुण्यकर्मा प्रतीयमानोऽपि अस्मद्दृष्ट्या दुष्कृती दुष्कृतं पापकर्मास्य विद्यते स तथाभूतोऽस्ति संसारलक्षणनरकप्राप्तिहेतुत्वाल्लौकिकपुण्यकर्मणोऽतः सुखलोभ-कामाभ्यां जन्ममरणादिसंसारभयहेतुकत्वात्तद्विहाय सर्वदा सद्रूपस्थितिरूपजीवनहेतुत्वेन सुकृतत्यागादेव मुक्तिसिद्धेर्न जात्वित्यादिसूक्तमुन्मत्तप्रलपितमेवेति भावः ॥ ५२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वं विवेकस्यैव विवेकत्वमद्वैतरूपस्यैव कैवल्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अज्ञानमेव विज्ञानमविवेको विवेकिता ।
सर्वात्मकत्वं कैवल्यं येषां ते सिद्धसत्तमाः ॥५३॥

अज्ञानमेवेति । हे शिष्य अज्ञानमेव न विद्यते ज्ञानं यस्मात्तदज्ञानमुत्तमं ज्ञानं, यद्वा न विद्यते ज्ञानं ज्ञेयविषयीकरणं यस्मिंस्तदज्ञानं चेत्यरहितं चिन्मात्ररूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं तदेव विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं येषां, किञ्चाऽविवेको विवेकिताऽविवेको विविक्तस्वरूपत्वाद्विवेकसदृशोऽविवेको विवेकिता येषामस्ति

सर्वद्वैतात्यन्तासत्त्वाद्वात्मैवाविवेकशब्देन ग्राह्य उभयत्र नञर्थुदासार्थो न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति वाद्विवेकिता विवेकित्वं विवेकफलमित्यर्थः, येषामस्ति किञ्च सर्वात्मकत्वं समस्तस्य जगतो द्वैतस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वबाधेनाऽऽत्मकत्वं ब्रह्माभिन्नमखगात्मत्वं कैवल्यं केवलस्याखण्डरसात्मन आत्मकत्वं येषामस्ति त उक्तलक्षणवन्तः सिद्धसत्तमाः सिद्धेषु स्वात्मसाक्षात्कारवत्सु मध्ये सत्तमा अतिश्रेष्ठा ज्ञेयाः, अतो लोकशास्त्रे ज्ञानस्य ज्ञानत्वं विवेकस्य विवेकत्वमद्वैतस्य केवलत्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ५३ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु विपरीतकारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

बोधो यदवधानेन तन्मनो नाशयन्ति ये।
विपरीतकृतां तेषां मुक्तिरित्याह शङ्करः ॥ ५४ ॥

बोध इति। ये ज्ञानिनो यदवधानेन यस्य मनसो मनःकर्तृकमवधानमनुसन्धानं तेन कृत्वा बोधः श्रवणादिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानं जायते तत्स्वोपकारकं मनश्चित्तं नाशयन्ति आत्मनः पृथगसत्त्वदृष्ट्याऽवलोकयन्ति तेषामुक्तविधानां विपरीतकृतां विपरीतकारिणां मुक्तिर्मोक्षो भवतीति एवं शङ्करः सर्वजगत्सुखप्रदः शिव आह कथयामास. शङ्करपदेन तद्वचने प्रमाणता सूचिता, एवं वदतामेव च शङ्करत्वमपि अतो विपरीतकारिणां नरकपातो भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ ५४ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनं निषिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

वेदान्तपाठरूपेण स्वधर्माः कीर्त्तिता मया।

स्वधर्मकीर्त्तनादेव सायुज्यं पदमार्जितम् ॥ ५५ ॥

वेदान्तेति। हे शिष्य मया ज्ञानवता वेदान्तपाठरूपेण वेदान्तानामुपनिषदादिग्रन्थानां पाठः पठनं तदेव रूपं स्वरूपं यस्य तेन स्वधर्माः स्वस्यात्मनो ये धर्मा असङ्गानविकारत्वादिस्वभावाः कीर्तिताः कथिताः सन्ति तेन च किं फलं प्राप्तं तदाह स्वधर्मेति, स्वधर्मकीर्तनात्स्वस्यात्मनो ये धर्माः स्वभावास्तेषां कीर्तनं कथनं तस्मात्सायुज्यं ब्रह्मणा सहैक्यं पदमेवाऽर्जितं सम्पादितमतो धर्मशास्त्रे स्वधर्मकीर्तननिषेधोऽयुक्त एवेति भावः ॥५५॥

किञ्च द्विभार्यब्राह्मणस्य पूर्वपतिव्रताभार्यात्यागेन द्वितीयभार्यानिषेधो धर्मशास्त्रेऽभिहितो ऽत्र तून्मत्तः स एव विहित इति प्रलपति।

द्विभार्यो ब्राह्मणो यस्तु त्यजेत्पूर्वां पतिव्रताम्।
परस्या गुणलोभेन स याति परमां गतिम् ॥ ५६ ॥

द्विभार्य इति। हे शिष्य यस्तु यो ज्ञानिषु प्रसिद्धो लोकविलक्षणो द्विभार्यो द्वे भार्ये जाये यस्य स तथोक्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्ये भार्ये अत्र वक्ष्यमाणो ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता परस्या द्वितीयभार्याया गुणलोभेन गुणानां शान्तिदान्त्यादिधर्माणां लोभेनेच्छया पूर्वां प्रथमभूतां पतिव्रतां पत्युः कर्तृरूपस्य व्रतं नियम इव नियमो व्रतं यस्यास्तां त्यजेज्जह्यात्स उक्तलक्षणः पूर्वभार्यात्यागी परमां श्रेष्ठां मुक्तिरूपां गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

एतच्छ्लोकस्यार्थं स्वमुखेनैव प्रतिपादयितुं गद्येन प्रतिजानीते।

एतस्य विवरणम्।

एतस्येति । एतस्यास्य श्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः, तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

प्रवृत्तिश्चनिवृत्तिश्च द्वेभार्ये वेदबोधिते ।
प्रथमा कर्मनिष्ठा स्याद्ब्रह्मनिष्ठा तथाऽपरा ॥ ५७ ॥

प्रवृत्तिश्चेति । हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिश्च प्रवृत्तिनाम्न्येका निवृत्तिश्च निवृत्तिनाम्न्यपरेत्येवं द्वे उभे भार्ये जाये 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति श्रुतेः प्रवृत्तिस्त्रियां प्रवृत्तरूपेण स्वोत्पत्ते-निवृत्तिस्त्रियां च निवृत्तरूपेण स्वोत्पत्तेश्चानुभूयमानत्वात्प्रवृत्त-निवृत्तयोश्च पोषकत्वेनाप्युभयोर्भार्यात्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति ज्ञेयं, ते एते भार्ये वेदबोधिते वेदेन श्रुत्या बोधिते प्रतिपादिते स्तः, तयोः स्वभावभेदेनापि नामान्तरे आह प्रथमेति, प्रथमा प्रवृत्ति-नाम्नी भार्या कर्मनिष्ठा कर्माणि विहितक्रियायां निष्ठा सहजप्री-तिर्यस्याः सा तथोक्ता स्यान्भवेत्तथा तद्वदपरा निवृत्तिनाम्नी भार्या ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आ-त्मवस्तुनि निष्ठा सहजं प्रेम यस्याः सा तथाविधाऽस्ति भवति एते उभे मती अत्र ग्राह्ये ॥ ५७ ॥

स्वभावान्तरभेदेनापि तयोर्नामभेदान्तरमाह ।

कर्कशा रसिका चेति तयोर्नामान्तरं क्रमात् ।
कर्कशा कर्मकाण्डस्था रसिका ब्रह्मवादिनी ॥ ५८ ॥

कर्कशेति, । हे शिष्य तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्कशा दुःख-प्रदत्त्वात्कर्कशा कठोरा रसिका च सुखप्रदत्वाद्रसिका सुखदे-त्येवं क्रमात्क्रमेण नामान्तरमन्यदपि नामान्तरं नामभेदोऽस्ति जातित्वादेकवचनं तयोः स्थाने अप्याह कर्कशेति, हे शिष्य

कर्कशा कर्कशानाम्नी भार्या कर्मकाण्डस्था कर्मणः प्रतिपादकं यत्काण्डं वेदभागः तस्मिन्नेव तिष्ठतीति सा तथोक्ताऽस्ति, प्रवृत्तिनाम्न्याः भार्यायाः कर्मकाण्डमेव स्थानं तत्रैव तत्स्थितेरुपलभ्यमानत्वादिति भावः, किञ्च रसिकैतन्नाम्नी भार्या ब्रह्मवादिनी देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु वदितुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागे तदुपलब्धेस्तदेव तत्स्थानमिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु कर्कशा भार्या दुःशीलत्वाद्व्यभिचारिणी स्यादतस्याज्यैव सेत्याशङ्क्य द्वयोरपि पातिव्रत्यमाह ।

कर्कशा रसिका चेति यद्यपि द्वे पतिव्रते ।
रसिका स्वपतिं भुङ्क्ते कर्कशा कष्टभागिनी ॥५९॥

कर्कशेति । हे शिष्य कर्कशा प्रवृत्तिनाम्नी भार्या रसिका च निवृत्तिनाम्नी भार्यापीत्येवम्प्रकारे द्वे उभे पतिव्रते पत्युः प्रवृत्तस्य निवृत्तस्य च प्रमातुर्व्रतं नियमः कर्मप्रवृत्तिज्ञानप्रवृत्तिरूप इव व्रतं नियमो ययोस्ते तथोक्ते स्तो यद्यपि सत्यमेवैतत्तथापि रसिका निवृत्तिभार्या स्वपतिं स्वस्याः पतिः पालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तमेव सर्वदा भुङ्क्तेऽनुभवति किञ्च कर्कशा प्रवृत्तिभार्या कष्टभागिनी कष्टं दुःखं संसाररूपं भजते सेवते तच्छीलाऽस्ति एवं तयोरन्तरं ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

अन्यमप्युच्चत्वनीचत्वरूपं भेदमाह ।

कर्मनिष्ठा तु दासीव गृहकर्मरता सदा ।
ज्ञाननिष्ठा महाराज्ञी राजसिंहासने स्थिता ॥६०॥

कर्मनिष्ठा त्विति । हे शिष्य कर्मनिष्ठा तु कर्मणि विहितक्रियायां निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता प्रवृत्तिभार्या तुपदे-

नास्या निवृत्तिभार्यातो महत्त्रीचत्वं सूचितं, तदेव स्पष्टयति दासीव यथा दासी सदैव गृहकर्म लेपनसंमार्जनादिकं करोति सम्पादयति तद्वत्सर्वदा सर्वकालं गृहकर्मरता गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कर्म स्वस्ववर्णाश्रमविहितं सन्ध्यावन्दनादि नित्यं नैमितिकं च जातेष्ट्यादिकं तत्र रताऽऽसक्ता भवति, ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने जीवब्रह्मैक्यबोधे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता निवृत्तिभार्या महाराज्ञी महानपरिच्छिन्नब्रह्मरूप आत्मैव राजा स्वयम्प्रकाशत्वात्तस्येयं महाराज्ञी स्वयम्प्रकाशात्मविषयिणीत्यर्थः, अतः सा राजसिंहासने राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनः सिंहासने हिंसति सर्वं द्वैतमिति सिंहं सर्वद्वैतापवादरूपमासनं स्थितिस्तस्मिन्नेव स्थिता वर्त्तत इत्यर्थः ॥६०॥

ननु कर्कशापि स्वपत्यर्थमेव कर्म करोति अतस्तस्याः कुतो दासीसादृश्यमुच्यते तत्राह ।

पतिहेतोर्दिवा नक्तं गृहकर्म करोतु सा
पतिं नालिङ्ग्य निद्राति कथं सौभाग्यभागिनी॥६२॥

पतिहेतोरिति । सा कर्कशा भार्या पतिहेतोः पतिः प्रमाता तस्य हेतुः प्रयोजनं तस्माद्दिवा नक्तं दिवसे रात्रौ च सर्वकालमित्यर्थः, गृहकर्म गृहं स्वात्मतया गृह्यतेऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य कर्म सन्ध्यावन्दनादिरूपं वैदिकं लौकिकं भोजनादिकं च 'शरीरं गृहमुच्यत' इत्युक्तेः करोतु निर्वर्त्तयतु तथापि यतः कारणात्पतिं पातीति पतिः स्वसत्ताप्रदानेन पालको बुद्धेरात्मा तं नालिङ्ग्य न परिरभ्य तेन सहैक्यमप्राप्येत्यर्थः, निद्राति निद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः, प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपां निद्रामनुभवतीति भावः, यद्वा प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपामित्यर्थः, तस्याऽपि अवास्तवत्वान्निद्रात्वमेव 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां

जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरि'-
ति भगवद्वचनात्ततो हेतो सा कर्कशा सौभाग्यभागिनी सु शो-
भनं भगमैश्वर्यमसज्ज्ञानन्दाद्वयाद्विरूपं सुभगमेव सौभाग्यं स्वार्थे
ष्यन्तद्भजते तच्छीला कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपी-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च।

रसरीतिं न जानाति कर्कशा कर्मवादिनी।
पतिव्रता स्वभावेन भर्त्तारं स्तौति केवलम् ॥६२॥

रसरीतिमिति। कर्कशा प्रवृत्तिभार्या रसरीतिं रसस्य सुख-
स्य रीतिराचरणं 'रसो वै स' इतिश्रुतेस्तां न जानाति न वेत्ति,
किन्तु कर्मवादिनी कर्म क्रियामेव वदितुं प्रतिपादयितुं शीलमस्याः
सा तथाभूताऽस्ति, किञ्च पतिव्रता पत्युः प्रमातृरूपस्य स्वामिनो
व्रतं नियम इव व्रतं नियमो यस्याः सा तथा विधा यद्यपि त-
थापि सा स्वभावेन स्वस्या भावः स्नेहस्तेन कृत्वा भर्त्तारं स्व-
पोषकं प्रमात्तारं कर्तृत्वारोपेण तस्मिन्केवलं स्तौत्येव प्रशंसत्येव
नतु तत्तात्त्विकरूपज्ञानेन तत्सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशान्निवृत्तिभार्याया यदन्तरं
तत्प्रदर्शयति।

ज्ञाननिष्ठा तु रसिका तत्तत्संस्कारलक्षणैः।
आनन्दयति भर्त्तारं तमेवाश्लिष्य खेलति ॥ ६३ ॥

ज्ञाननिष्ठा त्विति। हे शिष्य ज्ञाननिष्ठा तु ज्ञाने जीवब्रह्मै-
क्यबोधे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथाविधा निवृत्तिभार्या
तुपदेन प्रवृतिभार्यायाः सकाशादस्या महद्वैलक्षण्यं सूचितं, तदेव
विशदयति रसिकेति, रसिका रसमात्मसुखं जानातीति रसि-

काऽस्ति अतस्तत्तत्संस्कारलक्षणैस्ते च ते शान्तिदान्त्यादयः संस्कारा वासनाविशेषास्तान्येव लक्षणानि चिह्नानि तैः कृत्वा भर्तारं स्वपोषकं ज्ञानात्मानमानन्दयति सुखीकरोति तमेव केवलं सुखात्मानमेव न तु दुःखितं संसार्यात्मानमित्यर्थः, आश्लिष्यालिङ्ग्य तेन सहैक्यं प्राप्येत्यर्थः, खेलति क्रीडतीत्यर्थः, जीवन्मुक्तस्वभावेन व्याप्रुणोतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च ।

आसने शयने याने भोजने सा तदन्विता ।
क्षणं न तिष्ठति स्वामी तां विना रसलालसः ॥ ६४ ॥

आसनेति । सा निवृत्तिभार्याऽऽसने स्थाने शयने पर्यङ्कादौ शयने च याने यात्रायां भोजनेऽन्नादिभक्षणे विषयभोगे वा क्रियमाणा इत्यादिसर्वक्रियासु तदन्विता तेन सुखरूपेणात्मनाऽन्विता युक्ता भवतीति शेषः, आत्मापि तां त्यक्त्वा क्षणमन्यत्र न तिष्ठतीति तयोरभेदज्ञानायाह क्षणमिति, स्वामी निवृत्तिभार्यायाः पतिश्चिदात्मेत्यर्थः, रसलालसः सन् रसो मुक्तिसुखं तस्मिन्लालसा यस्य स तथोक्तः सन् तां निवृत्तिवनितां विना ऋते क्षणं क्षणमात्रकालमपि न तिष्ठति न वर्त्तते निवृत्तिवनिताया निवृत्तात्मनश्चैकरूपेणावभासमानत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

अतो ज्ञानी प्रवृत्तिवनितायां नैव रमेतेत्याह ।

यस्तु जानाति चातुर्यान्महदन्तरमेनयोः ।
स कथं तत्र मूढायां रमेत किमु तत्सुखम् ॥ ६५ ॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु यः कोपि ज्ञानी तुपदेनाज्ञानितोऽस्य महदन्तरं सूचितं, चातुर्याच्चतुरः कुशलस्तस्य भावश्चातुर्यं तस्मादेनयोरुक्तविधयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिभार्ययोर्मह-

द्वयन्तमन्तरं भेदं जानाति वेत्ति स ज्ञानी तत्र तादृशदुःखरूपभार्यायां तत्र हेतुर्मूढायामज्ञानरूपायां प्रवृत्तिभार्यायां कथं केन हेतुना प्रकारेण वा रमेत रमतां ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयोरिवैकत्र स्थित्यसम्भवान्न तयोः केनापि प्रकारेण क्रीडा सम्भवतीति भावः, किमु तत्सुखं तादृशमूढस्त्रीभागजन्यं सुखं किमु किं तत्र किमपीत्यर्थः, असत्त्वाद्दुःखमिश्रितत्वाच्च न तत्सुखमेवेति भावः ॥ ६५ ॥

तर्हि तत्र केन रतिः कार्येत्यत आह ।

यस्तु कश्चिन्महामूढः पामरः पशुधर्मवान् ।
कर्कशायां रमते रसिकां च न विन्दति ॥ ६६ ॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु यः प्रसिद्धः कोपि पुरुषो महामूढो महानत्यन्तं मूढो मूर्खोऽज्ञानित्वाद्दुःखदपदार्थसेवने कदाचिज्जातेऽपि तज्जन्यदुःखानुभवेन तत्त्यागोऽपिस्यात्तस्य तु तदनुभवेपि तत्रैव पुनः पुनरासक्तत्वान्महामूढत्वमत एव पामरो ग्रामीणस्तत्रापि पशुधर्मवान्पशूनां श्वादीनां मैथुनसमये शिश्नस्य योन्यन्तरवरोधनेन लोककृतताडनजन्यदुःखस्यानुभूयमानत्वेपि तत्रैव पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपो धर्म इव धर्मः प्रवृत्तिर्विद्यते यस्य स तथोक्तः स उक्तलक्षणो मूर्खस्तत्र कर्कशायां प्रवृत्तिरूपायां भार्यायां रमते क्रीडति, किञ्च स रसिकां च सुखप्रदां निवृत्तिवनितामपि न विन्दति नैव प्राप्नोति ॥ ६६ ॥

तस्यां च दुःखप्राप्तौ तया सह नित्यं च कलहे च जायमानेपि तां न विसृजतीत्याह ।

तस्यां च दुःखमाप्नोति प्रत्यहं कलहायते ।
भूयस्तामेव भजते दौर्भाग्यं स्यत तादृशम् ॥ ६७ ॥

तस्यां चेति । सोऽतिमूढस्तस्यां प्रवृत्तिभार्यायां दुःखं क्लेशं प्राप्नोति लभते प्रत्यहं चेत्युभयान्वयि नित्यमेव कलहायते कलहं करोति तथापि भूयः पुनरपि तामेव प्रवृत्तिभार्यां दुःखरूपामेव भार्यां भजते सेवते, ननु दुःखानुभवे सति पुनस्तत्रैव प्रवृत्तिः कुत इत्याशङ्क्याह दौर्भाग्यमिति, तस्यातिमूढस्य तादृशं दुःखानुभवे सति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवृत्तीच्छारूपं दौर्भाग्यमेव जन्मान्तरीयं दुःखप्रदं कर्मैव तत्र प्रवृत्तीच्छाजनकं ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

इदानीमस्य द्विभार्यश्लोकविवरणस्य विषयं स्पष्टयति सार्धेन ।

अत्र द्विभार्यशास्त्रार्थे विषयो ऽयं व्यवस्थितः ।
निवृत्तिवनितां त्यक्त्वा प्रवृत्तो नरकं व्रजेत् ॥६८॥

अत्रेति । हे शिष्य अत्रास्मिन् द्विभार्यशास्त्रार्थे द्वे उभे भार्ये जाये तयोः शास्त्रार्थे निर्णयेऽयं वक्ष्यमाणो विषयः सिद्धान्तो व्यवस्थितो निश्चितोऽस्ति तमेव व्यक्तं दर्शयति निवृत्तीति। निवृत्तिवनितां निवृत्तिरूपा या वनिता भार्या तां त्यक्त्वा विहाय प्रवृत्तः प्रवृत्तिभार्यागामी नरकं संसारलक्षणं नरकं व्रजेत्प्राप्नुयात्संसारस्य नरकत्वे निरालम्बोपनिषच्छ्रुतिः 'को नरक इति, असत्संसारविषयिजनसंसर्ग एव नरक' इति ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिवनितां त्यक्त्वा निवृत्तो मोक्षमश्नुते ।
विषमोऽप्येष शास्त्रार्थः प्रमाणं व्यासवाक्यतः ॥६९॥

किञ्च प्रवृत्तिवनितां प्रवृत्तिनाम्नी या वनितां भार्या तां त्यक्त्वा विहाय निवृत्तो निवृत्तिभार्यागामी मोक्षं मुक्तिमश्नुते प्राप्नोति नन्वेतच्छास्त्रविरुद्धं स्वकपोलकल्पनयोक्तं कथमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्याह विषमोऽपीति, एषोऽयं द्विभार्यशास्त्रविषयः

शास्त्रार्थो निर्णयोऽपि यद्यपि विषयो विरुद्धस्तथापि व्यासवाक्यतो व्यासः पाराशर्यस्तस्य वाक्येन प्रमाणं प्रामाणिकोऽस्ति व्यासवाक्यं च 'गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति, गुणदोषशब्दाभ्यां विधिनिषेधरूपा प्रवृत्तिरेवाभिहिता तत्त्याग एवोभयवर्जितपदेनाभिहितस्तस्यैव च गुणत्वप्रतिपादनं मुक्तिप्राप्तिहेतुत्वात्तथा ।

'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' ॥

इति च, श्रुतिरपि 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि'ति ॥६९॥

एवं द्विभार्यश्लोकार्थं व्याख्यायात्र तत्समाप्तिं सूचयितुं गद्येनाह ।

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणम् ।

इतीति । प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्त्तनं निवृत्तिश्च मोक्षेच्छया ततो निवर्त्तनं तयोः शास्त्रमनुशासकं वाक्यं 'द्विभार्यो ब्राह्मण' इत्यादिरूपं तस्य विवरणं व्याख्यान मिति अत्र समाप्तं ज्ञेयम, इत उत्तरं प्रकृतमुन्मत्तप्रलापनमेवेति ज्ञापयितुमाह।

अथान्यदपि ।

अथेति । अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणानन्तरमन्यदपि पूर्वोक्तोन्मत्तप्रलापादन्यदितरदुन्मत्तप्रलापनमेवोच्यत इति शेषः, तत्र प्रथमं लोके कस्य चिद्भूतबाधायां सत्यां तस्यैहिकपारलौकिकसुखसाधनभूतकर्माद्यनुष्ठानासम्भवेन मोक्षसाधनज्ञानहेतुश्रवणाद्यनुष्ठानासम्भवेन च सर्वसुखाप्राप्त्या निन्द्यत्वं प्रसिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

एको विष्णुर्महद्भूतं व्यासेनोक्तं लगेद्यदि ।

तन्महाभूतसञ्चारे न दूरे परमं पदम् ॥ ७० ॥

एक इति । हे शिष्य एकः स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितो विष्णुर्व्यापनशीलः परमात्मा महद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मरूपं भूतं सन्मात्रं पिशाचं चेति व्यासेनोक्तं बादरायणेन कथितमस्ति तद्यदि यर्हि लगेच्छरीरे सञ्चरेत्तर्हि तदा तन्महाभूतसंचारे तद्व्यासेनोक्तं महाभूतं ब्रह्मस्वरूपभूतं पिशाचमदृश्यत्वे सति सर्वप्राणिशरीरेषु सञ्चारित्वात्तस्य सञ्चारे प्रवेशे जाते सति परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे दूरदेशे नास्ति किन्तु समीप एव वर्त्तते लोके हि ब्रह्मभूतस्य प्रबलत्वमदृश्यरूपेण शरीरप्रवेशकारित्वं प्रसिद्धमिति तत्साहश्येन विष्णोरपि ब्रह्मभूतत्वमतस्तत्कृतबाधावतोऽप्रयोजकं जीवनमिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७० ॥

किञ्च डाकिनीमन्त्रजापकानां लोकशास्त्रे नरकपात उक्तोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

डाकिनीसिद्धमन्त्रोऽयं ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकः ।
भावनामात्रतो यस्य सद्यस्तद्रूपतां व्रजेत् ॥ ७१ ॥

डाकिनीति । हे शिष्य अयमेष ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकोऽहमहंपदलक्ष्यः कूटस्थश्चिदात्मा स एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमस्मि भवामीत्येवमात्मब्रह्मैक्यबोधकानि अक्षराणि वर्णा एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो डाकिनीसिद्धमन्त्रो डाकिनीनां सिद्धो मन्त्रो यथा भावनामात्रेण डाकिनीत्वप्रापको भवति स इवास्ति, कुत इत्यत आह भावनेति, यस्य ब्रह्मास्मीति मन्त्रस्य तस्यार्थस्य च भावनामात्रतः केवलं भावनयैव सद्यस्तत्कालमेव तद्भावकस्तद्रूपतां तस्य ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं

तस्य भावस्तत्ता तां व्रजेत्प्राप्नुयादतो डाकिनीमन्त्रसादृश्याद्स्य डाकिनीमन्त्रत्वमस्य च भावनया परमपदप्राप्तिदर्शनाड्डाकिनीसिद्धमन्त्रजापकानां नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७१ ॥

किञ्च लोके कस्मिन्नपि पदार्थे ममत्वाभिनिवेशो न कार्य इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

गुरुशास्त्रप्रसादेन संप्राप्य परमं पदम् ।
ममैवेदं मया प्राप्तमिति प्राह स उत्तमः ॥ ७२ ॥

गुरुशास्त्रेति । हे शिष्य गुरुशास्त्रप्रसादेन गुरोर्महावाक्योपदेष्टुः शास्त्रस्य च वेदान्तस्य प्रसादः प्रसन्नता तेन कृत्वा परमङ्कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं संप्राप्योपलभ्य यः पुरुष इदं स्वरूपं ममैव प्रत्यगात्मनोऽहम्पदलक्ष्यस्यैवास्ति मया प्रत्यगात्मना चिदाभासेनेदमिति साक्षात्प्राप्तं लब्धमित्येवं प्राह कथयति स पुरुष उत्तमः श्रेष्ठोऽन्योऽधमोऽस्ति अतो गीताया'मिदमद्य मया लब्धमि'त्यादिनोक्तमिदं ममेदं मयालब्धमित्येव जल्पनमासुरीसम्पत्त्वेन निन्द्यमिति तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७२ ॥

किञ्च लोको हि यत्किञ्चनवस्तुनः प्राप्तेरेव प्राप्तिरिति मन्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यत्तु जन्मशताभ्यस्तविज्ञानैरपि वस्तुतः ।
न किञ्चिदपि सम्प्राप्तं तस्य प्राप्तिर्महीयसी ॥ ७३ ॥

यत्त्विति । हे शिष्य यत्तु यच्च लोकप्रसिद्धवस्तुविलक्षणं वस्तु जन्मशताभ्यस्तविज्ञानैरपि जन्मनां जनीनां शतानि श-

तकानि अनन्तशतकानीत्यर्थः, तेष्वभ्यस्तानि अभ्यासेन सम्पादितानि यानि विज्ञानानि तैः कृत्वापि वस्तुतः पारमार्थिकदृशा किञ्चिदपि किमपि न प्राप्तं न लब्धमात्मस्वरूपस्य नित्योपलब्धत्वेन स्वयंप्रकाशत्वेन च ज्ञानप्राप्यत्वाभावादिति भावः, अतोऽलब्धमेवात्मस्वरूपं तस्यात्मस्वरूपस्याऽऽत्माऽलभ्य इति ज्ञानवतो वा प्राप्तिरुपलब्धिमहीयस्यतिश्रेष्ठाऽस्ति अतः किञ्चिद्वस्तुप्राप्तवतो लाभोऽप्राप्तवतोऽलाभ इति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्चातिसूक्ष्मस्यातिसूक्ष्मत्वं महतो महत्त्वं दृश्ये दृश्यत्वमदृश्येऽदृश्यत्वं परे परत्वं स्वे स्वत्वं च येन ज्ञायते तत्प्रामाणिकं ज्ञानमित्युच्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अणीयसो महीयस्त्वं नेदीयस्त्वं दवीयसः ।
परस्य निजरूपत्वं यत्प्रत्येति प्रमा हि सा ॥ ७४ ॥

अणीयस इति । हे शिष्य अणीयसोऽतिसूक्ष्मस्य वस्तुनो महीयस्त्वमतिमहत्त्वमतिशयितं महन्महीयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः, दृश्यत्वाभावादतिसूक्ष्मस्य वस्तुनो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मत्वादतिमहत्त्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च दवीयसोऽतिशयेनादृश्यं दवीयस्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो नेदीयस्त्वं नेदीयः समीपतया साक्षादतिदृश्यं तस्य भावस्तत्त्वं दृग्विषयत्वमिवादृश्यस्यात्मनः स्वत्वस्वप्रकाशत्वाभ्यामतीव दृश्यत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च परस्य कार्यकारणातीतस्य परमात्मनो निजरूपत्वं निजं स्वीयं रूपमाकृतिस्तस्य भावस्तत्त्वं व्यवहारावस्थायां परोक्षप्रत्यक्षत्वाभ्यां सर्वज्ञकिञ्चिज्ज्ञत्वाभ्यां जगदधिष्ठानव्यष्ट्यहङ्काराधिष्ठानत्वाभ्यां परिपूर्णसद्वितीयत्वाभ्यां च स्वपरस्वरूपभेदे प्रतीयमानेपि भागलक्षणया विरु-

द्धांशत्यागेनाविरुद्धांशचिन्मात्रस्यैक्यात्परमात्मनः स्वस्वरूपत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति सोक्तप्रकारा त्रिविधरूपापि प्रमा प्रमाणरूपा वृत्तिरस्ति हीत्येवं विद्वत्सु प्रसिद्धमत एतद्वि-परीतप्रमायाः प्रमात्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च लौकिकं दृश्यपदार्थविषयं यज्ज्ञानं तत्सत्यमित्युच्यतेऽदृश्यपदार्थविषयकज्ञानस्य च मिथ्यात्वमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

यद्दृश्यते तत्तु मिथ्या तत्सत्यं यन्न दृश्यते।
एतत्प्रामाणिकत्वं हि महोपनिषदां मतम् ॥७५॥

यदिति। हे शिष्य यत्पदार्थजातं दृश्यते ज्ञायते तत्तु प-दार्थजातं मिथ्याऽसदस्ति यच्चात्मस्वरूपं न दृश्यते न ज्ञा-यते तदात्मरूपं सत्यमबाध्यं वस्तु अस्ति एतदुक्तलक्षणं प्रा-माणिकत्वं प्रमाणमिदं ज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं हि प्रसिद्धं महो-पनिषदां महत्यः श्रेष्ठा या उपनिषद् उप समीप एव निषण्णं स्थितं श्रेयः कल्याणं मोक्षरूपं यासु ता उपनिषदो वेदशि-रोभागास्तासां सर्वश्रेष्ठात्मज्ञानप्रतिपादकत्वादुपनिषदां म-हत्त्वमिति ज्ञेयं, मतमिष्टं दृश्यस्यासत्त्वे श्रुतयस्तावद् 'अतोऽन्य-दार्तम्, अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, त-देतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'त्याद्याः, आत्मनोऽदृश्यत्वे च श्रुतयः, 'यत्तदद्रेश्यं, यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्याद्याः, अदृश्यरूपस्यात्मनः सत्त्वे चापि श्रुतयः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'-त्याद्याः, अतोऽदृश्यासत्त्वदृश्यसत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वं यदु-च्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च लोके जगद्गतविचित्रपदार्थेषु नीरसत्वप्रतीतिमतः पुरुषस्य किञ्चित्कालं जीवनं प्रतीयमानेऽपि भिषग्भिर्मृतत्वमेव निश्चितमित्येवं वदन्तीति प्रसिद्धमत्र तून्मतस्तद्विपरीतं प्रलपति।

विचित्रा यस्य रचना समस्ता भाति नीरसा ।
जीवन्मृतकतुल्योऽसौ जीवन्मुक्तः श्रुतौ स्तुतः ॥७६॥

विचित्रेति । हे शिष्य इयं दृश्यमाना समस्ता सकला विचित्राऽनेकरूपा रचना जगद्घटना नीरसा रसः सुखं निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तथाभूता यस्य पुरुषस्य भाति भासते असौ पुरुषो जीवन्मृतकतुल्यो लोकदृष्ट्या किञ्चिज्जीवन्मृतकः प्रेतस्तेन तुल्यः सदृशोऽस्ति तथाप्यसौ श्रुतौ वेदे जीवन्मुक्तो लोकदृशा जीवन्सन्परमार्थदृशा मुक्तो मुक्ततां प्राप्त इत्येवं स्तुतः प्रशंसितोऽस्ति अतस्तादृशस्य जीवन्मृतकत्वं यदुच्यते लोके तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७६ ॥

किञ्च यस्य जन्मनि हितमहितं वा किमपि न प्राप्तं स्वेनान्येन वा न च स्वहितं परहितं वा ज्ञातं किमपि तस्य जन्म-व्यर्थमिति वदन्ति लोके लौकिकशास्त्रे चात्र तून्मतस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

स्वयमेव प्रकाशेत दीपः शून्यालये यथा ।
तस्य व्यर्थप्रकाशस्य सार्थकं जन्म वर्णितम् ॥ ७७ ॥

स्वयमेवेति । हे शिष्य यथा यद्वच्छून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवान्यव्यवहारिजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानस्तिष्ठति तथा तद्वद्यः पुरुषः शून्यालये शून्यं मातृपितृबन्धुभगिनीभार्यापुत्रसुहृन्मित्रादिहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवैकाक्येवोक्तमातृपित्रादि-

हीन एवेत्यर्थः, प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य व्यर्थो धर्मार्थकाममोक्षाख्यार्थचतुष्टयहीनः प्रकाशो दृश्यत्वं यस्य तस्य जन्म जननं सार्थकं सफलमित्येवमस्मन्मते वर्णितं कथितमस्तीति लोकार्थः, परमार्थस्तु यथा यद्वद्दीपः प्रदीपः शून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं तस्मिन्स्वयमेव स्वप्रकाशव्यवहर्तृजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानो वर्त्तेत तथा तद्वद्यः पुरुषो जन्मान्तरीयसाधनैः कस्माच्चित्प्रतिबन्धात्पूर्वजन्मनि अप्राप्तसाक्षात्कारः सन्तेनैव प्रतिबन्धेन कस्य चिद्गृहस्थस्य गृहे हस्तामस्तकादिरिव प्राप्तजन्मा सन्अत्रैव जन्मनि मातृपित्रादिसम्बन्धरहितत्वाच्छून्ये गृहे स्वयमेव वास्तवपितृमात्रादिसंबन्धरहित एव प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थोऽर्थकामधर्ममोक्षाख्यार्थस्तेषां मिथ्याभूतत्वाद्यस्मात्प्रकाशात्स तादृशः प्रकाशो यस्य तस्य पुरुषस्य जन्म जननं सार्थकं सफलं परमप्रयोजनमोक्षस्य सिद्धेरित्येवं वर्णितं कथितम्, उक्तविधान्यस्यैव निरर्थकं जन्मेत्यर्थः, यद्वा यः प्रमाता शून्यालये दीप इव शून्यालये पितृमात्रादिसंबन्धरहितं संन्यासग्रहणेन सर्वसंबन्धरहितं यद्गृहमालयं तस्मिञ्छरीरे स्वयमेवैकाकित्वेन प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्यार्थप्रकाशस्यैहिकपारलौकिकार्थहीनः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य जन्म जननं संन्यासलक्षणं लोकप्रसिद्धं वा जन्म यस्मिन्नेतादृशः संन्यासः साधितस्तत्सार्थकं सफलं वर्णितं कथितं शास्त्रेष्विति, यद्वा यः साधिष्ठानो बुद्धिस्थश्चिदाभासः शून्यगृहदीप इव शून्यालयो शून्यं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वरागादिसंबन्धहीनं यदालयं ज्ञानेन बाधितत्वात्सर्वदैव लीनप्रायं शरीरत्रयं तस्मिन्नेव स्वयमेव कूटस्थादभिन्नत्व स्वस्य

ज्ञात्वा स्वयंशब्दवाच्यकूटस्थाभिन्न एव नान्य इत्यर्थः, प्रकाशेत स्वयं प्रकाशमानस्तिष्ठति तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य मिथ्यात्वाद्विगता निवृत्ता अर्था धर्माद्याश्चत्वारो यस्मात्स तथाभूतः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य प्रमातुरस्मदृदृष्ट्या यज्जन्म लिङ्गशरीर आविर्भावलक्षणं जननं तत्सार्थकं कर्माचरणेन लोकसंग्रहरूपो मुमुक्षूणां ज्ञानप्राप्तिरूपश्च योऽर्थः फलं तेन सहितमेवास्तीत्येवं वर्णितं कथितं शास्त्रेष्विति शेषः, यद्वा यः कूटस्थ आत्मैव शून्यालये दीप इव शून्यालये शून्यमसद्यदालयं कालत्रयेपि नष्टप्रायं शरीरं तस्मिन्स्वयमेवान्यचिदाभासबाधेनानन्य एव प्रकाशेत प्रकाशितो भवेत्तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः प्रकाश्यरूपो द्वैतप्रपञ्चो यस्मात्स तथाविधः प्रकाशो ज्ञानमात्रस्वरूपं यस्य तस्य कूटस्थात्मनो जन्माऽसङ्गनिर्विकारसच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावलक्षणं जननं सार्थकमर्थः सद्रूप आत्मैव तेनाराहितमेव तन्न तु लोकप्रसिद्धमिव जन्म तदिति वर्णितं कथितं विद्वद्भिरिति शेषः, यद्वा यस्त्वंपदार्थयोः परमात्मकूटस्थयोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धचिन्मात्ररूपमैक्यमनुभूय वर्त्तमानः स्वयमेव प्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मरूप एव नान्य इत्यर्थः, शून्यालये दीप इव शून्यालये शून्यमसद्द्वैतं तस्यालये 'नेह नानास्ति किञ्चन'-त्यादिश्रुतिभिः कृत्वा बाधे सति प्रकाशेत सर्वलयावधिरूपेण प्रकाशमान इत्यर्थः, स्यात्तस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनो व्यर्थप्रकाशस्य सतोपि विगतो निवृत्तो द्वैतरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्मात्स तथाविधः प्रकाशश्चेतनं यस्य स तथाविधस्तस्य जन्म द्वैतरूपेणाविर्भावलक्षणं जननं सार्थकमर्थो जीवन्मुक्तिलक्षणः पुरुषार्थस्तेन सहितमेव तदित्येवं वर्णितं कथितमित्यलमतिविस्त-

भासो निशायामेव महावाक्यविवेकेन तत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थ-परमात्मनोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धप्रत्यक्परोक्षाद्यंशं त्यक्त्वा तदैक्यरूपायां रात्रौ सर्वप्राणिभिस्तत्र सुप्तत्वाद् ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' ।

इति भागवदुक्तेर्जागर्मि जागृतिमानस्मि, किञ्च सकलं समस्तं दिनं दिवसं प्रति कार्यकारणरूपो व्यवहारोऽज्ञानिनां दिवसस्तस्मिन्निति भावः, निद्रामि स्वपामि ।

'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरि'त्युक्तेः, आत्मस्वरूपे जागर्मि प्रपञ्चे निद्रामीत्याशयः, किञ्चैतादृशविपरीतकारिणमपि मा मां जरामरणाद्यो जरा वार्धक्यं मरणं च मृत्युस्तावादी येषां जन्मादीनां ते तथोक्ता रोगाः पीडाहेतुत्वाद्व्याधयस्ते न च बाधन्ते नैव पीडयन्ति, अतो भिषक्शास्त्रे यदुक्तं रात्रौ जागरणं दिवा निद्रा च न कर्तव्या रोगहेतुत्वादिति तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्च बुद्धिमत एव बुद्धिमत्त्वं लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तो भगवता निर्बुद्धेरेव बुद्धिमत्त्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

उत्तमाधममध्यानां भेदभानं धियां फलम् ।

ताभिर्हीनस्य हरिणा प्रोक्ता पण्डितराजता ॥ ८० ॥

उत्तमेति । हे शिष्य उत्तमाधममध्यानामुत्तमः श्रेष्ठोऽधमो नीचो मध्यः मध्यमस्तेषां भेदभानं भेदस्य पार्थक्यस्य भानं प्रतीतिरेव धियां बुद्धीनां फलं प्रयोजनमस्तीति सर्वलोकेषु प्रसिद्धं गीतायां तु ताभिर्बुद्धिभिर्हीनस्य रहितस्य पुरुषस्य हरिणा सर्वजगत्संहारशीलेन श्रीकृष्णेन पण्डितराजता पण्डिता बुद्धिम-

न्तस्तेषां राजेव शोभमानस्तस्य भावस्तत्ता प्रोक्ता कथिता । उपहसनपक्षे कृष्णस्य—

'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त' इत्यादिवाक्यैर्लोकानां क्षयकर्तृत्वप्रतिपादनं प्रसिद्धमत इवार्जुनाय विरुद्धमुपदिशंस्तन्निमेषेणैव तत्सहितसर्वजगन्नाशे प्रवृत्त इति हरिपदार्थाशयेनोपहसनं, प्रलपनञ्च निर्बुद्धेर्बुद्धिमत्त्वं विरुद्धमिति । वस्तुतस्तु विषमबुद्धिनिरासेनात्माकारसमबुद्धिमर्जुनायोपदिशन्मुक्तिप्रदत्वेन समस्तदुःखहरणशीलत्वाद्धरिरितिनानाम्नोऽन्वर्थकतेति भावः ॥ ८० ॥

किञ्च लोकशास्त्रे लोके च बुद्धियुक्तस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तो गीतायां भगवता जडस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रतिपादितमित्येव तमुपहसन्प्रलपति ।

जडेन येन संत्यक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
बुद्धियुक्तः स एवेति पार्थं प्राह जनार्दनः ॥ ८१ ॥

जडेनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिसंमतेन लोकदृष्ट्या जडेन मूढेन पुरुषेण त्याज्यात्याज्यज्ञानशून्यत्वाज्जडत्वमत एव सुकृतदुष्कृते सुकृतं पुण्यकर्म दुष्कृतं च पापकर्म ते उभे द्वे अपि संत्यक्ते कालत्रयासत्त्वबुद्ध्या पुनरुत्पत्तिर्यथा न स्यात्तथा विसृष्टे स एवोक्तविधो जड एव बुद्धियुक्तो ज्ञानयुक्तो नान्य इत्येव ।

'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इत्यादिवाक्यैर्जनार्दनो जनानां जीवानामर्दनो गतिरूपः श्रीकृष्णः पार्थं पृथा कुन्ती तस्या अपत्यं पुमान्पार्थस्तं प्राहोक्तवान्, जडे बुद्धियुक्तत्वकथनमनर्थकत्वाभासेन प्रलापः, जनार्दनपदेन समस्तजीवानामेतादृशविरुद्धज्ञानोपदेशेन जनार्दननाम्नो निरर्थ-

कत्वेन प्रत्युतघातकत्वेन च विरोधिलक्षणान्यायस्यात्र सम्भवादभद्रायां भद्रा नामेवोपहसनं, पार्थपदेन च तथैव पृथापुत्रत्वेनातीव कातर्यवतोऽर्जुनस्य तथाकम्पनमतीव युक्तमेवाऽर्दधातोर्गतिकम्पनार्थवत्त्वादिति वोपहसनं, वस्तुतस्तु सुकृतदुष्कृतज्ञानरहितज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेन तादृशज्ञानवत एव बुद्धियुक्तत्वमित्येवमुपदेशेन पृथापुत्रत्वेनाधीरस्यार्जुनस्याधीरत्वनिरासेन च मोक्षसाधनभूते ज्ञाने स्थिरीकरणाज्जनार्दनाम्नोऽन्वर्थकथनेन प्रमाणमेवैतदिति सुकृतिन एव लोके बुद्धियुक्तत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८१ ॥

किञ्च लोके तुच्छस्य तुच्छत्वमेव प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतमर्जुनाय भगवतोक्तमिति प्रदर्शयन्नुपहसंश्च तं प्रलपति ।

कृताकृतैर्न यस्यार्थो नाश्रयो यस्य कुत्रचित् ।
पार्थसारिथिरित्याह स तुच्छः स्वच्छमुक्तिभाक् ॥८२॥

कृताकृतैरिति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनः कृताकृतैः कृतानि कर्मफलानि अकृतश्च मोक्षस्तैरर्थः प्रयोजनं न नास्ति, किञ्च यस्य ज्ञानिन आश्रयोऽभिनिवेशः कुत्र चिदद्वैतेद्वैते वा क्वचिदपि न नास्ति उभयस्यापि मिथ्यात्वात्स उक्तलक्षणः पुरुषस्तुच्छ एव लोक उपेक्षाविषय एव यद्यपि तथापि पार्थसारथिः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सूतः श्रीकृष्णः स स्वच्छमुक्तिभाक्स्वच्छा निर्मलाऽऽत्मस्थितिरूपा या मुक्ति र्मोक्षस्तां भजते सेवत इति स तथाविधोऽस्तीत्येवमाह कथितवानर्जुनायेति शेषः, तुच्छत्वलक्षणाततः परमपुरुषार्थमोक्षप्राप्तिर्भवतीति तस्य श्रेष्ठत्वकथनेन विरोधाभासानिरर्थकत्वे प्र-

लापत्वम्, असमञ्जसकथनेनासमञ्जसबोधेनैव क्षत्रकर्मत्यागात्सूत-कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्रापि पृथापुत्रत्वेन सूचितकातर्यवतोऽर्जुनस्ये-त्युपहसनं, वस्तुतस्तु तादृशलक्षणवत एवमुक्त्यधिकारित्वक-थनाद्यथार्थमेवोक्तम्, एवं च लोके तादृशस्य तुच्छत्वं यदुच्यते तदयुक्तमेवेति भावः । तथाहि गीतायां-

'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय' इति ॥ ८२ ॥

किञ्च धर्माधर्मादिज्ञानशून्यानां लोकशास्त्रेषु मूढत्वमुच्यते-ऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धमर्जुनाय भगवतोपदिष्टमित्युपहसन्प्रलपति ।

धर्माधर्मौ न जानाति न जानाति शुभाशुभे ।
सुखदुःखे न जानाति स ज्ञानीति मतं हरेः ॥ ८३ ॥

धर्माधर्माविति । हे शिष्य यः पुरुषो धर्माधर्मौ धर्मो वेद-प्रणिहितः स्वस्ववर्णाश्रमानुकूल आचारोऽधर्मश्च तद्विपरीत आचारस्तौ न जानाति न वेत्ति सत्त्वनिश्चयेन नावलोकयती-त्यर्थः, किञ्च शुभाशुभे पुण्यपापेपि न जानाति नवेत्ति, किञ्च सुखदुःखे सुखं शर्म दुःखं पीडा ते अपि न जानाति न वेत्ति, स उक्तविधोऽज्ञानी लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोपि ज्ञानी ज्ञानवान-स्तीत्येवं हरेः श्रीकृष्णस्य मतं निश्चितमस्तीति त्वं विद्धि, अत्राज्ञानिलक्षणवतो ज्ञानित्वकथनं निरर्थकत्वाभासेन प्रलपनम्, अज्ञानिलक्षणवत एव ज्ञानित्वकथनरूपविरुद्धोपदेशेन च सर्व-जगन्नाशकधर्मवत्त्वाद्धरिति श्रीकृष्णस्योचितमभिधानमित्युपह-सनं, वस्तुतस्तु पारमार्थिकाखण्डैकरसात्मविज्ञाने धर्माधर्मादि-ज्ञानाभावाद्यथार्थमेवेति न लोकशास्त्रोक्तं धर्माधर्मादिज्ञानशू-न्यानामज्ञानित्वं समञ्जसमिति भावः, भगवद्वाक्यानि च 'गुण-दोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः, शुभाशुभफलैरेवं, सुखदुःखे समे

कृत्वे'त्यादीन्यत्रोह्यानि ॥ ८३ ॥

किञ्च शास्त्रे साकारचिन्तनं निराकारचिन्तनं च मोक्षसाधनत्वेन निरूपितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रळपति ।

चिन्तनेनैव मुक्तिः स्यादिति सर्वत्र वर्णितम् ।
अस्माकं तु मते स्वस्मिन्न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८४ ॥

चिन्तनेनेति । हे शिष्य चिन्तनेनैव ध्यानेनैव मुक्तिर्मोक्षः स्यान्भवेदित्येवं सर्वत्र शास्त्रेसु 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः,ज्ञाना द्ध्यानं विशिष्यते, मामनुस्मर युध्य च, मच्चिता मद्गतप्राणा' इत्यादिना गीतासु 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तादि'ति श्रुतिषु च वर्णितं कथितम्, अस्माकं तु तुपदेन स्वमते ततो वैलक्षण्यं सूचितं, मते निश्चितेर्थे स्वस्मिन्नात्मनि किञ्चिदनात्मरूपमात्मरूपं वा न चिन्तयन्नैव ध्यायेन्ध्येयध्यानध्यातृरूपत्रिपुटेर्मिथ्यात्वाद्, अष्टावक्रोप्यत्राह ।

'अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽसौ चिन्तारूपं भजत्यसौ ।
त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थित' इति ।

तस्मात्सर्वशास्त्रेषु ध्यानेन मुक्तिः स्यादित्येवं प्रतिपादितं यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

तदेव स्पष्टयति सार्धेन ।

चिन्तनं सर्वशास्त्राणां मतमन्यन्मतं मम ।
न किञ्चिच्चिन्तनादेव स्वयं तत्त्वं प्रकाशते ॥ ८५ ॥

चिन्तनमिति । हे शिष्य सर्वशास्त्राणां सर्वाणि समस्तानि यानि शास्त्राणि तेषां चिन्तनं ध्यानं मतमिष्टं मोक्षसाधनत्वेनाभिमतमित्यर्थः, मम मेऽन्यद्भिन्नमेव मतं निश्चितमस्ति किं तद्वित्यत आह नेति, न किञ्चिचिन्तनादेव किञ्चिच्छब्दवाच्यं द्वैतम-

द्वैतं वा तस्य चिन्तनं ध्यानं तदभावान्नैकधेत्यादिवन्नशब्दस्य किञ्चिच्चिन्तनशब्देन सह समासः, तस्मादेव कारणात्स्वयं, स्वत एव तत्त्वमनारोपितं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मरूपं प्रकाशते प्रकाशितं भवति ॥ ८५ ॥

ततः किमित्यत आह ।

स्वयं प्रकाशिते तत्त्वे तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।

स्वयमिति। तत्त्वेऽनारोपितात्मस्वरूपे स्वयमनन्यद्रूपे प्रकाशिते प्रकाशमाने सति तत्क्षणात्तत्त्वप्रकाशसमकालमेव तदन्यस्य सर्वस्य बाधितत्वात्तन्मयः स्वयंप्रकाशात्मस्वरूप एव भवेत्स्यात् अत्रैवैच्छ्लोकव्याख्यानस्य समाप्तिं द्योतयति।

इति सार्धश्लोकौ ।

इतीति । सार्धश्लोकावर्धेन सहितौ श्लोकौ द्वौ श्लोकाविति समाप्ताविति उत्तरमन्यदेवेत्याशयः ।

इदानीं सगुणवर्णनं योग्यत्वाच्छ्लोके प्रशस्तमत्र तून्मत्तः श्रीकृष्णेन निर्गुणस्य गुणवर्णनं कृतमित्युपहसन्प्रलपति ॥

एकोऽपि न गुणो यस्मिन्द्वौ त्रयो वा कुतः किल ।
गुणान्गायति गोविन्दो निस्त्रैगुण्यस्य तस्य हि ॥ ८६ ॥

एकोपीति । हे शिष्य यस्मिन्नात्मनि एकोपि सत्त्वं रजस्तमो वा, एकत्वसंख्यारूपो वा गुणो धर्मो न नास्ति तत्रात्मनि द्वौ गुणौ त्रयो वा गुणा द्वित्रिसंख्याश्च गुणा वा कुतः कारणाद्भवन्ति किलेति निश्चयेन नैव भवन्तीत्यर्थः, यद्वा यस्मिन्नात्मनि एकोपि एकत्वसंख्यारूपो धर्मो न नास्ति अद्वैतरूपो धर्मो नास्तीत्यर्थः, तत्रात्मनि द्वौ द्विरूपौ प्रकृतिपुरुषाख्यौ

धर्मौ त्रयो वा सत्त्वरजस्तमोभिधास्त्रयो गुणास्तदभिमानिनो हरिविष्णुरुद्राख्याश्च तद्विषयाः संख्या अपि कुतः कस्मात्कारणात्किलेति निश्चयेन नैव सन्तीत्यर्थः, तस्योक्तलक्षणस्य हि प्रसिद्धस्य ज्ञानिनां निस्त्रैगुण्यस्य निर्गतं निर्वृत्तं त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं गुणाश्च त्रयो यस्मात्तत्तथोक्तं तस्यात्मनो गोविन्दो गोपालः श्रीकृष्णो गुणान्धर्मान्गायति उपदिशति अर्जुनायेति शेषः, अत्र च निर्गुणस्य गुणगानं विरोधाभासेन निरर्थकत्वप्रतिभासनात्प्रलपनं, निर्गुणस्य गुणकथनमयुक्तमिति विरुद्धभाषित्वेन गोविन्दनाम्नो ग्रामीणत्वार्थग्रहादनर्थकत्वमिति उपहसनं, वस्तुतस्तु निर्गुणस्यात्मनो गुणा असङ्गत्वसच्चिदानन्दादयो धर्मास्तेषां कथनमुपदेशनं मुक्तिसाधनमतो निर्गुणस्य गुणकथने मूढत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

किञ्च कस्मिन्नपि कर्मणि ज्ञान उपासनायां चाधिकारित्वं यस्य नास्ति धर्मार्थकाममोक्षे च तस्य लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तादृशस्यैव मोक्षाधिकारोऽस्तीति भगवता प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

यस्य नैवाधिकारोऽस्ति कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ।
मुख्योऽधिकारी कैवल्ये स गीतो नन्दसूनुना ॥८७॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य कस्मिंश्चिदपि कुत्र चिदपि कर्मणि क्रियायामधिकारो योग्यत्वं नैवास्ति नैव भवति स उक्तलक्षणः सर्वत्रानधिकारवान्कैवल्ये मोक्षे मुख्यः प्रधानोऽधिकारवान्नन्दसूनुना नन्दस्य नन्दनाम्नो गोपस्य सूनुः पुत्रः श्रीकृष्णस्तेन गीतः प्रतिपादितः, अत्र च कुत्राप्यनधिकारिणो मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथने विरोधाभासेनानर्थकत्वप्रतीत्या प्रलापत्वम्, एतादृशविरुद्धप्रतिपादनादेव नन्दसुतत्व योग्यमित्यु-

पहासः, वस्तुतस्तु सर्वकर्मोपासनफलेषु विरक्तस्यैव मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथनं युक्तमिति सर्वत्रानधिकारवतो लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं यत्प्रतिपाद्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८७ ॥

किञ्च विरुद्धभाषिणो लोकेऽनार्यत्वमुच्यतेऽत्र तून्मत्तस्तादृशस्य भगवताऽऽर्यत्वं प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्यः प्रत्यक्षापलापकृत् ।
नैव किञ्चित्करोमीति तमार्यं प्राह केशवः ॥ ८८ ॥

पश्यन्निति । हे शिष्य यः पुरुषः पश्यञ्चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रूपजातमवलोकयन्सन् किञ्च शृण्वञ्छ्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन शब्दजातं जानन्सन् किञ्च स्पृशन्त्वग्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन स्पर्शविषयमनुभवन्सन् किञ्च जिघ्रन्घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन गन्धजातमनुभवन्सँल्लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽपि प्रत्यक्षापलापकृत्प्रत्यक्षस्य दृश्यमानस्यापलापो विरुद्धवचनव्यवहारस्तस्य कृत्कर्ता कथमपलापं करोतीति तत्राह नैवेति, अहमहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगमन्दचिद्रूप आत्मा किञ्चित्किमपि नैवकरोमि नैवाचरामीत्येवमपलापकृदस्ति केशवः श्रीकृष्णस्तं तादृशं विरुद्धभाषिणमार्यं यथार्थवक्तारं प्राह कथयामास। अत्र च विरुद्धभाषिणोऽविरुद्धभाषित्वलक्षणमार्यत्वकथनं विरुद्धप्रतीत्या प्रलापः, एतादृशानार्यत्वलक्षणवति पुरुष आर्यत्वज्ञानवता भगवतो भ्रान्तत्वादेव शयनायोग्ये जलोपलक्षिते सर्पे जल एव वा शयनेन केशव इति नाम योग्यमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु अहम्पदलक्ष्यं कूटस्थात्मानमात्मत्वेन साक्षात्कृतवतः पुरुषस्य कर्तृत्वादिबाधेनान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासरूपेण यावत्प्रारब्धं तन्निर्वाहाद्व्यवहारनिर्वाहस्य लोकदृष्ट्या दर्शना-

द्व्यवहारे सत्यपि कूटस्थात्मनि तदसत्त्वादविरुद्धभाषिणस्तस्यार्थत्वकथनं युक्तमेवेति लोकशास्त्रे विरुद्धभाषिणामनार्यत्वकथनं यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८८ ॥

किञ्च ये स्वयमुत्तममार्गं जानन्तोपि ततो भ्रष्टानां तदविदुषां सन्मार्गं न प्रदर्शयन्ति किञ्च प्रत्युततमेव मार्गं तदग्रे स्तुवन्ति तेऽसाधुलक्षणवन्तः खला इति लोकेशास्त्रे च वर्णिता, अत्र तून्मत्तस्ते एव साधव इति भगवदुक्तत्वात्तं भगवतन्तमुपहसन्प्रलपति ।

जानन्तोपि न सन्मार्गं मूढायोपदिशन्ति ये ।
मूढमार्गं प्रशंसन्ति तान्साधूनाह माधवः ॥ ८९ ॥

जानन्तोपीति । हे शिष्य ये पुरुषाः स्वयं स्वतः सन्मार्गमुत्तममार्गं मोक्षमार्गभूतं ज्ञानमित्यर्थः, जानन्तोपि विदन्तः सन्तोपि मूढायाज्ञाय मोक्षमार्गमज्ञायेत्यर्थः, नोपदिशन्ति न प्रदर्शयन्ति, किञ्च मूढमार्गं मूढानां ज्ञानानधिकारिणां मार्गः पन्थाः स्वर्गादिस्वस्वेष्टसाधनभूतं कर्म वोपासनं वेत्यर्थः, प्रशंसन्ति स्तुवन्ति तानुक्तलक्षणवतः खलानपि माधवः श्रीकृष्णः साधून्दयावतः सज्जनानित्यर्थः, आहोक्तवान् गीतायामितिशेषः । अत्र च खलत्वलक्षणवता साधुत्वकथनं विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रलापः, तादृशखलत्वलक्षणवतां साधुत्वकथनं विरुद्धमपि लोके यत्प्रमाणं मन्यते तत्तस्य श्रीमत्वादेव न प्रमाणत्वादित्युपहासो माधवपदेनात्र ज्ञेयः, वस्तुतस्तु सन्मार्गपदवाच्यज्ञानानधिकारिणां ज्ञानमार्गाप्रदर्शनं कर्ममार्गस्तवनं च मूढानां कल्याणकारकत्वात्तत्कुर्वतां पुरुषाणां साधुत्वकथनं युक्तमेवेति लोके शास्त्रे सन्मार्गज्ञानवतां तत्र भ्रष्टानां तमजानानां तमप्रदर्श्य तत्स्तावकानामसाधुत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥८९॥

किञ्च चौरादिदुष्टप्राणिमतो मार्गस्य प्राणिनां दुर्मरणेनाग्रे नीचजन्मप्रापकत्वान्निन्द्यत्वमुच्यते लोके शास्त्रे चाऽत्र तून्मत्तस्तादृक्षमार्गस्यैव श्रैष्ठ्यं भगवता प्रोक्तमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

यस्मिन्मार्गे प्रविष्टस्य भ्रष्टताऽग्रिमजन्मनि ।
तमेव योगिनां मार्गमस्तौषीत्पार्थसारथिः ॥ ९० ॥

यस्मिन्निति । हे शिष्य यस्मिन्विवेकिषु प्रसिद्धे मार्गे मोक्षप्राप्तिसाधनभूते ज्ञाने, यद्वा यस्मिन्विद्वत्प्रत्यक्षे मार्गे मार्गयन्ति वैराग्यादिसाधनपूर्वं श्रवणाद्युपायैरन्विष्यन्ति मुमुक्षवो यं स मार्गो ब्रह्मानन्दस्तस्मिन्प्रविष्टस्य प्रवेशं कृतवतो योगेन ब्रह्मणि समाहितस्य ज्ञानेन वा तदैक्यं प्राप्तस्य वेत्यर्थः, अग्रिमजन्मनि भाविजन्मविषये भ्रष्टता प्रच्युतिर्मुक्तिरित्यर्थः, भवतीति शेषः, तमेव तादृशमेव योगिनां ज्ञानिनां मार्गं मोक्षगतिप्रापकमुपायभूतं ज्ञानं ब्रह्मसुखं वा पार्थसारथिः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सौत्ये कर्मणि स्थितः श्रीकृष्णोऽस्तौषीत् 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्'-इत्यादिना ब्रह्मसुखं, 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यादिना ज्ञानं च प्रशंसितवान्, अत्र च यन्मार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मनि नीचयोनिं प्राप्योत्तममार्गतो भ्रष्टता स्यात्तादृशदुष्टमार्गस्य प्रशंसा विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रलापः, मार्गज्ञानिनामेव सारथित्वमपि युक्तमत्र तादृशमार्गाज्ञानिनः श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्यमयुक्तमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु ज्ञानमार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मभ्रंशेन मोक्षप्रसिद्धेस्तत्प्रशंसनेनाधीरस्यार्जुनस्य तारकत्वेन तत्सारथित्वमुचितमेवेति पुरोभाविजन्मभ्रंशकमार्गस्य निन्दा धर्मशास्त्रे कृता साऽयुक्तेति भावः ॥ ९० ॥

किञ्च हठयोगिनां स्वाभाविकदेहेन्द्रियादिचेष्टावरोधो मु-

क्तिसाधनत्वेनाभिमतः, अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यथेष्टचेष्टारोधो हि सिद्धिदो हठयोगिनाम् ।
यथेष्टचेष्टा कैवल्यमस्माकं ज्ञानयोगिनाम् ॥९१॥

यथेष्टेति । हे शिष्य हठयोगिनां हठेन बलात्कारेण युञ्जन्ति आत्मानं परमात्मनि ते हठयोगिनस्तेषां यथेष्टचेष्टारोधो यथेष्टाः स्वाभाविक्यो याश्चेष्टाः क्रियास्तासां रोधोऽवरोधनं हि प्रसिद्धो योगशास्त्रे स सिद्धिदः सिद्धिर्मुक्तिस्तां ददातीति सिद्धिदोऽस्तीति मतं तत्त्वयुक्तमेव, अस्माकं तु तेभ्योऽतीव विलक्षणं मतमिति तुपदेन सूचितम्, अस्माकं ज्ञानयोगिनां ज्ञानमेव जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं बोधस्तदेव योगो जीवब्रह्मैक्ययोगजनकं साधनं येषामस्ति तेषामस्मदादीनां यथेष्टचेष्टा यथेष्टा स्वाभाविक्यायासरहितेत्यर्थः, चेष्टा देहादिनिर्वाहाय देहादिभिर्निर्वर्त्यमाना क्रिया सैव कैवल्यं मोक्षमस्ति तदुक्तं
'अप्रवेश्य' चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् ।
इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदत' इति ।
अतो हठयोगिमतमुक्तेः कादाचित्कत्वादसमञ्जसमेव तन्मतमिति भावः ॥ ९१ ॥

किञ्च सर्वप्राणिघातकस्य सङ्गत्या नरकप्राप्तिर्भवतीति धर्मशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

हत्त्वापि य इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।
अस्माकं तु मते तस्य सङ्गतिः शान्तिसाधनम् ॥९२॥

हत्त्वेति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः इमान्प्रत्यक्षाँल्लोकाल्लोक्यन्त दृश्यन्त इति लोकास्तान्पञ्चभूतानि भौतिकांश्च ब्रह्माण्डादीन्दृश्यानित्यर्थः, हत्त्वापि स्वात्मनः पृथक्सत्त्वरहितान्कृत्वापि

यद्वा लोकप्रसिद्ध एवार्थः, तस्मिन्नपि कर्तृत्वबाधेन सर्वप्राणिनो नाशयित्वापि न हन्ति न नाशयति विनाश्यलोकस्य तद्विनाशकस्य चोभयोरप्यसत्त्वादत एव न निबध्यतेऽहमेषां घातक इति जगन्नाशकर्तृचिदाभासतत्साक्षिचिदात्मनोरन्योन्यारोपेण स्वात्मनि घातकत्वं नानुभवतीत्यर्थः, किञ्च तद्बाधपूर्वमात्मनः पृथगनुभवतीति भावः, तस्योक्तविधघातकस्य सङ्गतिः सङ्गः शान्तिसाधनं तन्मुखवाक्यश्रवणादिना शान्तेर्मोक्षस्य साधनं साधिका भवतीत्येवमस्माकं तु अस्मदादीनामेव मतं निश्चितमस्तीति ज्ञेयमतो लोकघातकानां सङ्गतिर्नरकप्रदेत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ९२ ॥

किञ्च गीतायां भगवतोक्तं ।

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि' ॥

इति जन्ममरणयोरपरिहार्यत्वमेव तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
एतस्यापरिहार्यस्य परिहारो मतं मम ॥ ९३ ॥

जातस्येति । हे शिष्य हि लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेवेदं जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्मरणं ध्रुवोऽवश्यंभावीत्यर्थः, मृतस्य च मरणं प्राप्तस्यापि जन्म जननं ध्रुवमवश्यंभावि अस्ति एतस्य भगवदुक्तस्यापरिहार्यस्य परिहर्तुं निवर्त्तयितुं योग्यं परिहार्यं न परिहार्यमपरिहार्यं तस्यापि मम मे मतमिष्टमात्मस्वरूपमेव परिहारो निवृत्तिरस्ति जन्ममरणादिवद्देहतादात्म्यनिरसनेनात्मन आत्मत्वेनावस्थाने सति तयोः परिहारः स्यादिति तयोरपरिहार्यत्वोक्तिरयुक्तेति भावः ॥ ९३ ॥

किञ्च कर्मभ्रष्टानामधोगतिः श्रूयते धर्मशास्त्रेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि कुरुते यस्य भस्मसात् ।
न तस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मठैर्लभ्यते पदम् ॥ ९४ ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य ज्ञानाग्निः सकारणासर्वसंसारदाहकत्वाज्ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध एवाग्निर्वह्निः सर्वकर्माणि समस्तानि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणानि भस्मसादबाधकत्वेन भस्मरूपाणि कुरुते सम्पादयति तस्यैवंविधस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मभ्यो भ्रष्टस्य मुक्तस्य यत्पदं जीवन्मुक्तिस्वरूपं तत्कर्मठैः कर्मिभिर्न लभ्यते न प्राप्यतेऽतः कर्मभ्रष्टानामधोगतिर्भवतीति धर्मशास्त्रे यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

किञ्च सर्वकामहीनस्य लोके कुत्सितपुरुषत्वमुच्यतेऽत्र तून्मत्तो भगवता तद्विपरीतमेव प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

यस्तु कापुरुषः कामात्सर्वस्मादपि निर्गतः ।
स एव पुरुषार्थीति जगाद पुरुषोत्तमः ॥ ९५ ॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु प्रसिद्धः पुरुषः सर्वस्मादपि सकलादपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यविषयात्कामादभिलाषान्निर्गतो निवृत्तोऽस्ति स कापुरुषः कुत्सितः पुरुषो लोकमते नरो ज्ञेयस्तथापि पुरुषोत्तमः पुरुषेषु पुरुषार्थिषूत्तमः श्रीकृष्णः स एवोक्तविधः सर्वकामहीन एव पुरुषः पुरुषार्थीति पुरुषार्थो मोक्षाख्यो विद्यतेऽस्य स तथोक्तोऽस्तीत्येव जगादोवाच स्पष्टम्, अत्र च कापुरुषस्य पुरुषार्थित्वकथनं विरुद्धत्वा-

त्प्रलपनमेव, तादृशस्य पुरुषार्थित्वप्रतिपादनेन पुरुषज्ञानहीनत्वात्पुरुषत्वस्याप्यसम्भवे सति पुरुषोत्तमनाम्नोऽयोग्यत्वमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु सिद्धान्ते ।

'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' ॥

इति श्रुतेः सर्वपुरुषार्थानामना'ऽऽत्मत्वेनात्मकाम'इति आत्मकामत्वप्रतिपादनात्तादृशात्मकामे पुरुषे सर्वकामनिवृत्त्युपलब्ध्या पुरुषार्थित्वप्रतिपादनं युक्तमेवेति सर्वकामहीनस्य कापुरुषत्वप्रतिपादनमयोग्यमेवेति भावः ॥ ९५ ॥

किञ्च धर्मशास्त्रे तावत्सर्वधर्मत्यागिनां नरकप्राप्तिरेवाभिहिताऽत्र तून्मत्तस्तादृशसर्वधर्मत्यागिनामेव सर्वपापनिर्मुक्तिरिति तद्विरुद्धं प्रलपति ।

विष्णुगीता मयाऽधीता निर्णयस्तत्र निर्गतः ।
सर्वधर्मपरित्यागी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

विष्णुगीतेति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन विष्णुगीता विष्णुना श्रीकृष्णेन गीतोपदिष्टाऽर्जुनाय शिष्यायेति शेषः, साऽधीता पठिता तत्र च निर्णयो निश्चयो निर्गतः प्राप्तोऽस्ति कोऽसावित्यपेक्षायामाह सर्वधर्मेति, यः कोपि सर्वधर्मपरित्यागी सर्वे समस्ता ये धर्माः स्वस्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि निषिद्धानि च तेषां परित्याग आत्मैकशरणत्वेनात्यन्तं विसर्जनं सोऽस्यास्तीति स तथोक्तः स सर्वपापैः सर्वाणि समस्तानि पापानि कल्मषाणि तैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति तस्यात्मत्वाद् 'य आत्मापहतपाप्मे'ति श्रुतेरिति, अतो धर्मशास्त्रे सर्वधर्मत्यागिनां पापप्रसक्तिः प्रति-

पादिता साऽयुक्तैवेति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वं स्पष्टीकर्तुं तावत्प्रलापत्वं साधयति।

असङ्गवस्तुविषये प्रलापोऽयं तु सङ्गतः।
ध्यातो मुहुर्मुहुर्दद्यात्सतां पूर्णामसङ्गताम् ॥ ९७ ॥

असङ्गेति। हे शिष्य असङ्गवस्तुविषये न विद्यते सङ्गः केनापि वाच्यधर्मेण सम्बन्धो यस्य तत्तादृशं यद्वस्तु ब्रह्म तस्मिन्विषयेऽस्य शतकस्य वर्णयितुं प्रवृत्तत्वादयं श्लोकशतकरूपः प्रलापोऽनर्थकवचनरूपः सङ्गतस्तु युक्त एवाऽस्ति, ननु तर्हि प्रलापत्वादुपेक्ष्यः स्यादित्याशङ्क्याऽसङ्गत्वस्फूर्तिलक्षणफलसद्भावान्नोपेक्ष्य इत्याह ध्यात इति, अयं प्रलापो मुहुर्मुहुः पुनः पुनर्ध्यातश्चिन्तितो विचारितः सन् सतां साधनसम्पन्नानामेतच्चिन्तकानां पूर्णामखण्डामसङ्गतामसङ्गात्मरूपां स्थितिं दद्यात्समर्पयेदतो नोपेक्ष्यत्वमस्येति भावः ॥ ९७ ॥

नन्वस्य प्रलापत्वमस्तून्मत्तप्रलापत्वं कुत इत्यत आह।

अगोचरविचारेऽस्य निन्द्यकामादिवर्त्मना।
शतकस्य प्रवृत्तस्य व्यक्तोन्मत्तप्रलापता ॥ ९८ ॥

अगोचरेति। अस्य शतकस्यागोचरविचारे न गोचरं विषयो मनोवचसोः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यं तस्य विचारो विवेकस्तस्मिन् निन्द्यकामादिवर्त्मना लोकशास्त्रयोर्निन्द्या गर्ह्या ये कामादयस्त एव वर्त्म मार्गो द्वारमित्यर्थः, तेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तमानस्य शतकस्य शतश्लोकात्मकस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापतोन्मत्तस्य प्रमत्तस्य प्रपञ्चाननुसन्धानवत इत्यर्थः, प्रलापोऽनर्थकवाग्व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता व्यक्ता स्पष्टैवास्ति ॥ ९८ ॥

ननु तर्ह्युभयथाप्युपेक्ष्यत्वमस्येत्याशङ्क्याह ।

अस्योन्मत्तप्रलापत्वादुपेक्षां तात मा कुरु ।
नूनमेतस्य भावार्थो दुर्बोधो विषयात्मभिः ॥ ९९ ॥

अस्येति । हे तात हे शिष्य अस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वादुन्मत्तप्रलापनाममात्रेणोपेक्षामनादरं मा कुरु नैव कर्त्तव्या कुत इत्यत आह नूनमिति, एतस्यास्य प्रकरणस्य भावार्थस्तात्पर्यं विषयात्मभिर्विषयेषु भोगेषु आत्माऽन्तःकरणं येषां तैः पुरुषैर्दुर्बोधो दुःखेनातिक्लेशेन बोद्धुं योग्यो न तु सुबोधो नूनमिति निश्चयेनास्तीत्यत इति योज्यम् ॥ ९९ ॥

अत एव तत्राग्रे मयैतन्निरूपितमित्याह ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं नाम्ना प्रोक्तो मया तव ॥ १०० ॥

इतीति । इत्यतो हेतोर्नाम्नाऽभिधानेनोन्मत्तप्रलाप उन्मप्रलाप इत्येवं तव ते मया तद्धितोपदृष्ट्रा प्रोक्तः कथितोऽस्ति ॥ १०० ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यमाह ।

नूनमेकान्तनिष्ठेन नित्यमेकाग्रचेतसा ।
इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं विचार्यः कृतबुद्धिना ॥ १०१ ॥

नूनमिति । हे शिष्य नूनं निश्चयेनैकान्तनिष्ठेनैकान्ते विजने देशेऽद्वितीयब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः, लौकिकेपि विजने देशे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्य तथाभूतेन ब्रह्मणो विजनदेशशब्दवाच्यत्व आचार्यवचनम् ।

'आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
येनेदं सकलं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृत' इति ।

किञ्च नित्यं सर्वदैकाग्रचेतसैकं स्वगतादिभेदशून्यं ब्रह्मैवाग्रे स्फुरद्रूपं यस्य विषयभूतं तदेकाग्रं चेतोऽन्तःकरणं यस्य तेन तथाभूतेन कृतबुद्धिना कृता संपादिता बुद्धिर्ब्रह्माहमिति प्रमारूपा वृत्तिर्येन तादृशेन भवताऽन्येन वेति यत उपेक्षा न कर्तव्येत्यतो हेतोरयं मया त्वदग्रे निरूपितस्त्वया च श्रुत एष उन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलापनामकं प्रकरणं विचार्यो विचारणीयो न तूपेक्षणीय इति भाव ॥ १०१ ॥

येषामुन्मत्तानामयं प्रलापो यतश्चास्यानुपेक्षणीयत्वं तेषां लक्षणमस्य च लक्षणमप्याह।

अवस्थाया मनोन्मन्या उन्मत्ता ये महाधियः।
निधिस्तेषांप्रलापोऽयं स्थाप्यो हृदयमन्दिरे ॥१०२॥

इत्युन्मत्तप्रलापशतकमेकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अवस्थाया इति। हे शिष्य ये लोकप्रसिद्धोन्मत्तेभ्यो विलक्षणा मनोन्मन्या मनसोऽन्तःकरणस्योन्मनी मनोनाशरूपा ब्रह्माकारा या वृत्तिस्तस्या अवस्थायाः स्थितेः कारणादुन्मत्ता नष्टमनस्का अत एव महाधियो महत्यपरिच्छिन्नब्रह्मस्वरूपा धीर्बुधिर्येषां ते तथोक्तास्तेषामुन्मत्तानामयमेषः प्रलापो भाषणं यथा निधिर्द्रव्यपूर्णं पात्रं गृहे गुप्तमेव स्थाप्यते तथाऽयमपि निधिर्निधीयते विचिन्त्यते ब्रह्मतत्त्वमस्मिन्निति निधिरस्ति अतो हृदयमन्दिरे हृदयमन्तःकरणमेव मन्दिरं तस्मिन् स्थाप्यः सन्धार्यो मुमुक्षुभिरिति शेषः ॥ १०२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तावुन्मत्तप्रलापशतकार्थप्रकाश एकोनपञ्चाशत्तमः ॥ ४९ ॥

अथ शिवपूजाशतकम् ।

एवमुन्मत्तप्रलापशतकं निरूप्येदानीं ज्ञानविनोदेन ज्ञानिनां कालातिक्रमणाय शिवपूजाशतकाख्यं शतश्लोकं प्रकरणमारभमाणो गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवपूजाशतकम् ।

अथेति । अथोन्मत्तप्रलापशतकनिरूपणानन्तरं शिवपूजाशतकं शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरोः पूजाऽर्चा तत्स्मरणरूपा तस्याः प्रतिपादकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदेतत्प्रकरणप्रतिपाद्यशिवपूजायां रुचिं जनयितुं शिवपूजायास्तत्सङ्कल्पस्य च फलं दर्शयति ।

शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् ।
सङ्कल्पः शिवपूजायाः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् ॥ १ ॥

शिवपूजेति । शिवपूजात्मकं शिवो महादेवस्तस्य पूजाऽर्चा सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म क्रिया तत्कर्म बन्धनहेतुभूता या क्रियास्ति तस्य निर्मूलनं मूलमज्ञानं तेन सहैव निवर्त्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजननेनाज्ञानसहितकर्मनाशनसमर्थमिति भावः, किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य महादेवस्य या पूजाऽर्चा तस्याः सङ्कल्पोऽध्यवसायः स सर्वसङ्कल्पदुःखहृत्सर्वे समस्ता ये सङ्कल्पा अध्यवसायास्तेभ्यो यद्दुःखं पीडा तस्य हृद्धर्त्ता भवतीति शेषः, इति लौकिकार्थः। प्रकृतार्थस्तु शिवपूजात्मकं शिवः सुखरूपः प्रेमास्पदत्वाद्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा 'यो वै भूमा तत्सुखं, विज्ञानं मानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, 'प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेः स पूज्यतेऽर्च्यतेऽनया सा तथोक्ता सर्ववृत्तिपुष्पै-

रात्मनः पूजेत्यर्थः, प्रणारूपा ब्रह्मात्मविषया वृत्तिरिति भावः, सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म कर्तृसापेक्षत्वात्क्रिया तत्कर्मनिर्मूलनक्षमं कर्मणः समस्तबन्धनरूपक्रियाया निर्मूलनं मूलमात्माज्ञानं तत्सहितं यत्कर्तृत्वं तेन सहितकर्मनिवर्त्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति ज्ञानस्वरूपत्वात् किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य परमानन्दरूपस्यात्मनः पूजा पूर्वोक्तात्मविषया वृत्तिस्तस्याः संकल्पोऽध्यवसायः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् सर्वस्य जगतो यः संकल्पो मननं 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा'इति श्रुत्युक्तस्ततो यद्दुःखं पीडा तस्य हृन्निवर्त्तको भवति अतः शिवपूजायां शिवपूजासंकल्पे च मुमुक्षुभी रुचिः कर्त्तव्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शिवपूजायां रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव योग्यं मन्त्रमाह ।

शिवपञ्चाक्षरी दीक्षा शब्दब्रह्ममयी हिता ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥

शिवपञ्चाक्षरीति । शब्दब्रह्ममयी शब्दरूपं यद्ब्रह्म प्रणवाख्यं वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्प्रणवस्य ब्रह्मत्वम्'ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वमि'त्यादिश्रुतेस्तन्मयी तद्रूपा शिवपञ्चाक्षरी शिवस्यानन्दरूपस्यात्मनः पञ्चाक्षरी पञ्चाक्षरसमूहरूपा दीक्षा विद्या हिता मुमुक्षूणामिष्टा कर्तृतया ग्राह्यतया च विहितेति भावः, पञ्चाक्षराणां प्रणवरूपत्वं श्रीभैरवेण मार्कण्डेयं प्रत्युक्तम् ।

'ॐकारस्तु शिवः स्वात्मा नकारः शक्तिरुच्यते ।
मकार ईश्वरप्राज्ञौ शिः सूत्रात्मकतैजसौ ॥
वकारश्च विराड्विश्व एतत्मङ्गप्रकाशकः ।
यकारः पञ्चमो वर्ण ॐकारो बीजमुच्यते ॥
पञ्चाक्षरीयं प्रणवब्रह्मरूपा प्रकीर्तिते'ति ।

अस्तु पञ्चाक्षरीविद्यायाः प्रणवरूपत्वं ततश्च किं तत्राह शब्दब्रह्मणीति, शब्दब्रह्मणि निष्णातः शब्दब्रह्म प्रणवस्तस्मिन्निष्णातस्तद्वाच्ये ब्रह्मणि ध्यानादिना रतश्चेत्तर्हि परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं निरतिशयसुखस्वरूपं वस्तु अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिः सैवाङ्गीकर्तव्येति भावः। लौकिकार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ २ ॥

एवं मन्त्रमभिधायेदानीं वक्ष्यमाणलक्षणपूजाधिकारार्थं मुमुक्षूणां लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणं रेखात्रयस्य विभूतेर्विधारणं विधत्ते।

तिस्रो रेखा विभूतेस्तु श्रद्धाभक्तिविरक्तयः।
पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं धार्याः स्वाङ्गेषु शाम्भवैः ॥ ३ ॥

तिस्र इति। विभूतेर्विशिष्टा जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण या भूतिराविर्भावस्तस्याः साधनभूतास्तु लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणाः श्रद्धाभक्तिविरक्तयः श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासरूपा वृत्तिस्तस्या अपि जीवस्य स्वस्मिन्या ब्रह्मत्वस्मृतिस्तस्याः साधनत्वं 'श्रद्धस्व सौम्ये'ति च श्रुतेः, भक्तिश्च गुरुब्रह्मात्मनामभेदे सहजप्रीतिलक्षणा पराऽत्र ग्राह्या, तस्या अपि जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतिसाधनत्वं 'निरुद्ध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्ये'ति श्रुतौ दर्शितं, विरक्तिश्चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु विरसता तस्याश्चापि 'नाविरत' इति श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतौ साधनता प्रतिपादिता, एतास्तिस्रस्त्रिसङ्ख्या रेखा ब्रह्माकारवृत्तेरंशभूताः सन्तीति ज्ञेयाः, शाम्भवैः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुस्तस्य सकलजगदानन्दकरस्य परमात्मन एते साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासा मुमुक्षवस्तैः स्वाङ्गेषु स्वाङ्गभूताः प्रमारूपा अहंब्रह्मास्मीत्याकारा

वृत्तयस्तासु स्वस्य चिदाभासस्य पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं ब्रह्माभिन्नस्वात्मचिन्तनरूपा या वक्ष्यमाणलक्षणा पूजाऽर्चा तस्यामधिकारो योग्यता तस्य सिद्धिः प्राप्तिः साऽर्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा धार्या धारणीयाः ॥ ३ ॥

एवमलौकिकं विभूतिरेखात्रयधारणं विधायेदानीमलौकिकरुद्राक्षमालाधारणमपि विधत्ते ।

रुद्राभरणमुद्रास्तु धार्या रुद्राक्षमालिकाः ।
देवो भूत्वा यजेद्देवमितीयं शाश्वती श्रुतिः ॥ ४ ॥

रुद्राभरणेति। हे शिष्य रुद्राभरणमुद्रास्तु रोदयति असङ्गानन्दादिस्वभावं विस्मार्य दुःखीकरोति स रुद्रोऽहङ्कारस्तस्याभरणानि अलङ्कारभूताः ससङ्गदुःखित्वादिस्वभावं विस्मार्यामङ्गानन्दाद्यात्मधर्मस्फूर्तिकारणभूता इत्यर्थः, या मुद्राः शाम्भव्यादिनाम्न्यस्ता एव रुद्राक्षमालिकाः रुद्रस्याहङ्कारस्याक्षीणी वाक्षीणि नेत्राणि स्वात्मदर्शनसाधनत्वात् तेषां धारणारूपाणां मालिका मालाः सन्ततावृत्तिरूपा इत्यर्थः, धार्या अङ्गीकार्याः स्वाङ्गेष्ववत्यावर्त्तनीयं प्रमाख्यवृत्तिष्वित्यर्थः, नन्वेतादृशं विभूतिरेखात्रयविधारणं रुद्राक्षमालाधारणं च शिव एव सम्भाव्यते न तु तत्पूजके क्वापि दृष्टमित्यशङ्क्यास्यां पूजायां शिवः स्वयं भूत्वैवाधिकारी नान्यथेत्यर्थं दर्शयितुं श्रुतिमुदाहरति देव इति, हे शिष्य देवश्चिन्मात्ररूप आत्मा भुत्वा सम्भूय देवं चिन्मात्ररूपमात्मानं यजेत्पूजयेदित्येवमियमेषा शाश्वती शाश्वतोपनिषत्स्था श्रुतिर्वेदवागस्ति अत एवैतादृशविभूतिरेखात्रयरुद्राक्षमालाधारणेन शिवः सञ्छिवमर्चयेदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं पूजाधिकारसिद्धये साधनान्युपदिश्येदानीं तादृशाधिकारवतः पूजाक्रमं दर्शयितुमाह ।

अथ पूजाक्रमः ।

अथेति । अथ पूजासाधननिरूपणानन्तरं पूजाक्रमः पूजाया अर्चाया क्रमोऽनुष्ठानं निरूप्यत इति शेषः, पूजनानुष्ठानप्रकारो वक्ष्यत इत्यर्थः, तत्रादौ मणिमयादिलिङ्गानि शिवपूजास्थानानि शैवतन्त्रेषु समाहात्म्यानि प्रतिपादितानि सन्ति तेषु च मृण्मयस्यैव लिङ्गस्यातिविस्तृतमाहात्म्यनिरूपणान्मृण्मयमेवात्र लिङ्गं कर्तव्यं पूज्यं चेत्याशयेनात्र पूजायां लौकिकमृद्विलक्षणां मृदं दर्शयति ।

आकाराः कल्पिता यस्यां ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः ।
तन्मृत्तिकामयं शैवैः शिवलिङ्गं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥

आकारा इति । हे शिष्य यस्यां लौकिकमृद्विलक्षणायां मर्दयति नाशयति सर्वं द्वैतमिति मृदिति व्युत्पत्त्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वद्वैतबाधावधित्वेन प्रतिपादितं ब्रह्मैवात्र मृच्छब्देन ग्राह्यं, तस्यां ब्रह्माद्या ब्रह्मा स्वयंभूराद्यः प्रथमो येषां ते तथोक्ताः स्थिरजङ्गमाः स्थिरा स्थावराः पर्वतादयो जङ्गमाश्च गतिमन्तो मनुष्यादयस्ते समस्ता आकारा आकृतयो लौकिकमृदि घटादय इव रूपाणीत्यर्थः, कल्पिताः कल्पनयोत्पादिताः सन्ति सा मृच्छैवैः शिवा एव शैवाः स्वार्थेऽण्, तैः शिवस्वरूपभूतैरधिकारिभिस्तन्मृत्तिकामयं सोक्तलक्षणा या मृत्सर्वद्वैतापमर्दकं ब्रह्म तन्मयं तद्रूपं प्रत्यगात्मस्वरूपं शिवलिङ्गं शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगानन्दात्मा तस्य लिङ्गं लक्षकं चिह्नमानन्दमयाद्यन्नमयान्तं बाह्यं च घटाद्याकाशान्तं च जग'त्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या प्रपूज्यत आद्रियते. यद्वा शिवस्य सुखरूपस्य ब्रह्मणो लिङ्गं सच्चिदानन्दादिचिह्नं स्वस्मिन्प्रत्यगा-

त्मनि प्रपूज्यतेऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षाक्रियत इत्यर्थः, स्वस्मिञ्जगति वा ब्रह्ममात्रत्वानुभव एवात्र पूजनमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं मृत्तिकां निर्णायेदानीं समन्त्रकं मृद्ग्रहणं विधातुं मृद्ग्रहणमन्त्रं च दर्शयितुं च गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्र प्रथमं हराय नम इति मृत्तिकाग्रहणम् ।

तत्रेति । पुजाक्रमनिरूपणे प्रथममादौ हराय नम इति हरति सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तद्वैतबाधावधित्वेनोपलक्षितः प्रत्यगभिन्नः परात्मा तस्मै नमोऽष्टप्रकृतिरूपाष्टाङ्गमहितेश्वरसहितजीवत्वबाधरूपः प्रह्वीभावोऽस्त्विति शेषः, इत्येवंप्रकारं मन्त्रार्थानुसन्धानमेवात्र मृत्तिकाग्रहणम उक्तलक्षणमृच्छब्दवाच्यं ब्रह्मभावग्रहणं स्वस्मिन्कर्त्तव्यमिति भावः, तमिममर्थं श्लोकेनाह ।

मृत्सत्या यच्छरावास्तु श्रुता ब्रह्माण्डकोटयः ।
हराय नम इत्येव ग्राह्या सा मृत्तिका बुधैः ॥ ६ ॥

मृदिति । सत्या कालत्रयाबाध्यब्रह्मरूपा मृत्सर्वद्वैतोपमर्दकत्वान्मृन्नाम्नी ज्ञेया लोकप्रसिद्धमृत्साम्यमप्यस्यां दर्शयति यदिति ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां कोटयोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानीत्यर्थः, यच्छरावा यस्या ब्रह्मस्वरूपमृत्तिकायाः शरावाः शरावसदृशकार्यरूपास्तुपदेन लौकिकशराववैलक्षण्यमेतेषु सूचितं, श्रुताः श्रुतिभिः प्रतिपादिताः सन्ति अतो मृत्सादृश्यादपि ब्रह्मणो मृन्नामयोग्यतेति भावः, जगतो ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतयः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्याद्याः, सोक्तलक्षणा मृत्तिका ब्रह्मरूपा स्थितिरित्यर्थः, बुधैर्विवेकिभिर्हरायनमः सर्वद्वैतबाधेनावशिष्टस्वरूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हरस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमोऽष्टप्रकृतिरूपाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधरूपः प्रह्वीभावोऽस्तु

इत्येवं मन्त्रार्थानुसन्धानेन ग्राह्याऽङ्गीकार्योऽन्यथा तदङ्गीकारो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं लोकप्रसिद्धमृद्ग्रहणविलक्षणं मृद्ग्रहणं समन्त्रकं प्रदर्श्येदानीमत्र तादृशमेव लिङ्गसङ्घट्टनं विधत्ते तत्रादौ तन्मन्त्रमाह।

महेश्वराय नम इति लिङ्गसङ्घट्टनम् ।

महेश्वरायेति । महेश्वराय महान्मायोपाध्यनवच्छिन्नो य ईश्वरोऽन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानभूतः सर्वेश्वरः 'सर्वेश्वरत्वमेतस्यादन्तर्यामित्वतः पृथग्'ति विद्यारण्यस्वामिभिरुक्तं ब्रह्म महेश्वरपदेनात्रोक्तः, श्रुति'श्चैष सर्वेश्वर'इति तस्मै तद्रूपत्वं प्राप्तुमित्यर्थः, नम उक्तविधाधिष्ठानसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधलक्षणः प्रह्वीभावः कार्यः, इत्येवमर्थानुसन्धानमेवात्र लिङ्गसङ्घट्टनं लिङ्गस्य ब्रह्मलक्षकत्वेन तच्चिह्नभूतस्य जगतोऽहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेर्वा सङ्घट्टनं तेन ब्रह्मणा सहैक्यसंपादनं कार्यमिति भावः ।

इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेनापि संगृह्णाति ।

अखण्डाकारवृत्तिस्तु वेदान्ते या निरूपिता ।
नमो महेश्वरायेति लिङ्गसङ्घट्टनं हि तत् ॥ ७ ॥

अखण्डाकारेति । या तु विद्वत्सु प्रत्यक्षमनुभूयमाना वेदान्ते वेदान्तशास्त्रेऽखण्डाकारवृत्तिरखण्डं भेदरहितं यद्ब्रह्म तस्याकार इवाकारो यस्याः सा तथाभूता स्वास्फुरणापूर्वकब्रह्ममात्रस्फुरणारूपा या वृत्तिः सैव निरूपिता प्रतिपादिता तद्ब्रह्माकारवृत्तित्वं हि प्रसिद्धं ज्ञानिनि नमो महेश्वरायेति महेश्वरोऽन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानभूतो मायोपाध्यनवच्छिन्नस्तत्पदलक्ष्यस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमो ऽध्यारोपाधिष्ठानसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधरूपप्रह्वीभावः कार्य इत्येव मन्त्रार्थानुसन्धानेन लिङ्गसङ्घट्टनं लिङ्गस्य

ब्रह्मलक्षकत्वेन चिह्नभूतस्य जगतो वृत्तेर्वा ममाकृपायाः स-म्यग्घट्टनं पुनः पार्थक्यं न स्यादित्येवं ब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनं भवति नान्यथेति भावः ॥ ७ ॥

एवमलौकिकं लिङ्गसंघट्टनं प्रदर्श्येदानीं तादृशलिङ्गप्रतिष्ठां प्रदर्शयितुं तावन्मन्त्रमाह ।

शूलपाणये नम इति प्रतिष्ठापनम् ।

शूलपाणय इति । शूलपाणये शूलमज्ञानशत्रुभेदकत्वाच्छूलमिवात्र ज्ञानशूलं ग्राह्यं, वक्ष्यति हि ।

शान्तिवैराग्यबोधाख्यैस्त्रिभिरग्रैस्तरस्विभिः ।
त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥

इति, तत्पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः, अनेनात्र स्वशरणागतमुमुक्षूणां ज्ञानप्रदो गुरुरेव ब्रह्म ।

'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः' ॥

इति स्मृतेस्तस्मै गुरुरूपब्रह्मत्वप्राप्तये नमः पूर्वोक्तलक्षणः प्रह्वीभावो विधेय इत्येवं ब्रह्मस्वरूपगुर्वभेदचिन्तनं स्वस्मिन्यत्तदेवास्यां पूजायां प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा ज्ञेया, तमिममेवार्थं श्लोकेनापि संगृह्य दर्शयति ।

त्यक्त्वाऽसम्भवनां तद्वद्विपरीतत्वभावनाम् ।
शूलपाणिः प्रतिष्ठाप्यः पीठे निष्ठामये बुधैः ॥ ८ ॥

त्यक्त्वेति । हे शिष्य असम्भावनां स्वगुरुब्रह्मणामुक्ताभिन्नत्वेऽसम्भावनामनिश्चयरूपां वृत्तिं त्यक्त्वा विसृज्य तद्वत्तथा विपरीतत्वभावनां स्वगुरुब्रह्मणां भिन्नत्वनिश्चयरूपं विपरीतत्वं

तस्य भावनां स्फूर्तिं त्यक्त्वा विसृज्य बुधैः स्वगुरुब्रह्मणा-मभिन्नत्वनिश्चयवद्भिर्निष्ठामये स्वात्मगुरुब्रह्मणामखण्डरूपत्वे या निष्ठा सहजं प्रेम तन्मये तद्रूपे पीठ आसने शूलपाणिर-ज्ञानशत्रुभेदकत्वाच्छूलमिव शूलं तत्त्वबोधः पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः साङ्ख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तत्वात्स शूलपाणि-र्ब्रह्माभिन्नात्मस्वरूपो गुरुः प्रतिष्ठाप्यो ब्रह्माभिन्नस्वात्माभिन्न-त्वानुसन्धानं स्थिरीकर्त्तव्य इदमेवात्र प्रतिष्ठापनम् ॥ ८ ॥

एवमलौकिकं प्रतिष्ठापनं निरूप्येदानीमस्यां पूजायाम-लौकिकमेवावाहनं निरूपयितुं तावदावाहनमन्त्रमाह ।

पिनाकधृते नम इत्यावाहनम् ।

पिनाकधृत इति । पिनाकधृते 'पिनाकोऽजगवन्धनुरित्यम-रसिंहोक्तेरजोऽत्र चिन्मात्ररूपः परमात्मा गच्छति तत्त्वज्ञानेन निवृत्ता भवतीति गौरत्र माया प्रकृत्यपरपर्याया ग्राह्या तयोः स-मूहरूपं शबलं ब्रह्म प्रणवार्थभूतमजगवं पिनाकनामकं तद्वाचकः प्रणवश्चाभेदेनात्र ग्राह्यः, प्रणवस्य धनुष्ट्वे श्रुतिः 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मे'ति स पिनाकस्तस्य धृद्धारकस्तदधिष्ठानभूतं परं ब्रह्म तद्रूपो गुरुश्च तस्मै तदर्थं तत्स्वरूपप्राप्तय इत्यर्थः, नमः पूर्वोक्तलक्षणः प्रह्वीभावो विधेय इत्येवंमन्त्रार्थानुसन्धानमे-वावाहनमत्र शिवस्वरूपगुरुस्वात्मनोः सामीप्यकारणमिति भा-वः, इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

सर्वगस्यापि देवस्य भक्तिरावाहनं तव ।
आवाहयामि भक्त्या त्वामित्यावाह्यः पिनाकधृत् ॥ ९ ॥

सर्वगस्येति । सर्वगस्यापि सर्वत्रानुस्यूतस्यापि अस्तिभा-तिप्रियरूपेण सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देवस्य चिन्मात्ररूपस्य शि-

वस्य भक्तिः सेवा सच्चिदानन्दरूपेणाङ्गीकार इत्यर्थः, आवाहनं समीपप्रापणं भवेत्स्यावताहं प्रमाता तं सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्रानुस्यूतं शिवमावाहयामि समीपे प्रत्यक्षं करोमीत्येवं पिनाकधृत्पिनाकस्य पिनाकनाम्नोऽजगवधनुषः प्रणवस्य तद्वाच्यशबलब्रह्मणो वा धारक आधारभूतं ब्रह्म योगहस्ते च प्रणवतद्वाच्यशबलब्रह्मधृतत्वदत्र लक्ष्यं स आवाह्यः सर्वदा स्वप्रत्यक्षत्वेनानुभवनीयः ॥ ९ ॥

एवमलौकिकमावाहनं प्रदर्श्येदानीं तथाविधं ध्यानं दर्शयितुं सर्वलोकप्रसिद्धमेव ध्यानश्लोकमुदाहरन्नाह ।

अथ ध्यानम् ।

अथेति । अथावाहननिरूपणानन्तरं ध्यानं चिन्तनं निरूप्यत इति शेषः, तमेव प्रसिद्धं ध्यानश्लोकमुदाहरति ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्॥ १०॥

ध्यायेदिति । अस्यार्थः—षोडशश्लोकैर्ग्रन्थकारो निरूपयिष्यत्यतः संक्षेपेणात्र वर्णयामि हे शिष्य रजतगिरिनिभं रजतगिरिणा रौप्यपर्वतेन निभं सदृशं चारुचन्द्रावतंसं चारुः सुन्दरो यश्चन्द्रः सोमः सोऽवतंसश्चूडाभूषणं यस्य तं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं रत्नश्रेष्ठैरुज्ज्वलं प्रकाशमानमङ्गं शरीरं यस्य स तथाविधस्तं परशुमृगवराभीतिहस्तमेकस्मिन्हस्ते परशुः कुठारोऽपरं च मृगस्तदन्ये च वरश्चतुर्थहस्ते चाभीतिर्भयनिवर्तनं क्रमेण यस्य तं प्रसन्नं हास्यमुखं पद्मासीनं पद्मे कमल आसीनं

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषाविबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानंन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ६	६	०
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०९	९	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता।	१	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २	२	०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि ५	५	८
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा—तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

